

ਨਾਮ :

ਸ਼੍ਰੀ

ਟਕਸਾਲ

ਪ੍ਰੋ: ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

MOHAN

بھینڈا کور

بک ایج ڈی کی ٹالیبا

LAHORE BOOK SHOP.

CLOCK TOWER, LUDHIANA.

Branch: → 2, LAJPAT RAI MARKET,
(Near Society Cinema,) LUDHIANA.

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਮੀ-ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ
ਉਜਲਾ ਸਿਰਜਨ ਵਾਸਤੇ ਜੁਝ
ਮਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ
ਅਪਨਾਈ ਹੈ ।

ਕੀ ਕਿੱਥੇ

ਭੂਮਿਕਾ

1. ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ	9
2. ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ	22
3. ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ	39
4. ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ	57
5. ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ	73
6. ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਖੰਡ	96
7. ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ	108
8. ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ	123

ਵੁਮਿਕਾ

'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਪੁਸਤਕ ਲਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ-ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ, ਕਿ 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਅਗਮ-ਅਗਾਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਰਾਵਾਰ ਪਾਰ੍ਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਕਾਲ-ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਸੀਮਾ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਥੇ ਉਹ ਵੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਕਦਮ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਭੁਲ ਦਾ ਡਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਅਭੁੱਲ ਕੇਵਲ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭੁੱਲਣ ਹਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਭੁੱਲਣ ਅੰਦਰ-ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਅਭੁੱਲ ਗੁਰੂ-ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨ-ਅੰਦਰ ਤੀਬਰਤਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਮਨ-ਅੰਦਰ ਦੀ ਤੀਬਰ ਤਾਂਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਦਾ ਜੋ ਦਿੱਬ-ਸਰੂਪ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੇਲੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂ

ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆਂ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਜਿੰਡੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ, ਪਾਤਾਲ ਜਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਜਿੰਡੀ ਉੱਚੀ ਉਡਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜਪੁ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡਕ-ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰ ਦਾ ਵੀ ਇਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਸਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜਪੁ-ਸੱਚਾ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋਹਤਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਾਣੀ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ, ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ-ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਇਕ ਰਸਿਕ ਕ੍ਰਿੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿੱਤ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉੱਚੇ, ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਰਸਿਕ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰੀ ਵਿਆਕਰਣ-ਵਿਦਿਆ, ਅਰਥ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਵਿਦਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ, ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਹੁਨਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਇੰਨਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਰ ਕਿੰਨਾ ਕੂ ਡੂੰਘਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ

ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ "ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਰਾਂ ਤਕ ਇਹ ਸੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ? ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਪਰਤੱਖ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਹੈ ਜਪੁ ਜੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅੰਤ ਹੈ।" ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਵ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਵੱਸ਼ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਵੀ-ਸਾਧ-ਰੰਗ ਦਾ ਦਿੱਬ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਬਣੇਗੀ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਤਮਕ-ਮੰਡਲ ਮੈਨੂੰ 'ਟਕਸਾਲ' ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਘੜਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ੩੮ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਪੱਧਰ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਘਾੜਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਸਚਿਆਰੁ' ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡ ਵੀ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਰਤ ਕੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁ' ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਹੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਵੀ 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਵਿਚੋਂ ਘੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਗੁਣਾਂ

ਦੀ ਪ੍ਰੰਜ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਰਖਿਆ ਹੈ ।

'ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪੰਚਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਰਹੀ ਮੇਰੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਲੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣਿਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਗੁਰੂ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜ ਮੇਰੇ ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੱਲੀ ਨਜ਼ਰ ਸੱਦਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਪਿਆਰੇ ਵੀਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰ: ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਡੀਟਰ 'ਗਰਜ', ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਡੀਟਰ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਤਿਵੰਤ ਕੌਰ ਐਮ. ਏ. ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ

4.11.69

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ

ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : 'ਟਕਸਾਲ' ਦੇ ਬਣਤਰ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸੁੱਧ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਘਾੜਤ ਕਰਨੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਟਕਸਾਲ'¹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਘਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਘੜਿਆ ਜਾਏ। 'ਘਾੜਤ' ਭਾਵੇਂ ਗਹਿਣੇ ਜਾਂ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਸੁੰਰਤਿ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਘੜੀ ਗਈ ਚੀਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੌਲਿਕ, ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਤੇ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਟਕਸਾਲ' ਦੇ ਸੰਦ² ਜੇ ਸੁਨਿਆਰੇ ਕੋਲ ਪੂਰੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚ ਸੁੱਧ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕੌਮਲ ਗਹਿਣੇ ਨੂੰ ਘੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਸੋਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਖੋਟ ਰਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਟਕਸਾਲ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਖੋਟ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਧ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕੌਮਲ ਗਹਿਣੇ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਖੋਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੇ ਗਏ ਗਹਿਣੇ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਤੇ ਖਿੱਚ ਵੀ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਗਹਿਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਅਮੀਰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਟਕਸਾਲ' ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਘਰ³ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ

1. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੪੧੦ ॥
2. ਪਾਹਾਰਾ, ਸੁਨਿਆਰੁ, ਅਹਰਣਿ, ਹਥੀਆਰੁ, ਖਲਾ, ਅਗਨਿ, ਭਾਂਡਾ, ਸੋਨਾ ॥ ੩੮ ॥ ਜਪੁਜੀ
3. ਟਕਸਾਲੇ ਸਿੱਕਾ ਪਵੈ ਘਣ ਅਹਰਣ ਵਿਚ ਅਚਲ ਸਰੱਸੈ ॥

ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਂਗ ਸਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪਾਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਧਰਤੀ-ਸੀਮਾ ਤਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ-ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਸਰਬ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਮੁਹਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਉਹ ਮੁਹਰ ਕਿਸੇ ਮੈਲ ਕਾਰਨ ਦਿਸ ਨਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਖੋਟਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਕਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹੈ, ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਖੋਟ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਚਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਿੱਕਾ' ਉਹੀ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

'ਟਕਸਾਲ' ਜੋ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ-ਖੱਧਰ ਉੱਜਲ, ਉੱਚਾ ਤੇ ਓਜ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਕੰਮਲਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਬੌਧਿਕ ਉਚਿ-ਆਈ ਤੇ ਸੰਤੁਲਣ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਰੂਪ-ਵੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਉਣ ਢੰਗ ਅਨੂਪਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਨਿਕਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਣਤਰ-ਸਰੂਪ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਗਹਿਣੇ ਜਾਂ ਸਿੱਕੇ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਘੜਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਂ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ-ਖੱਧਰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਉੱਜਲ, ਉੱਚਾ ਤੇ ਓਜ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੰਤੁਲਣ ਤੇ ਕੰਮਲਤਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਨਹੀਂ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ

1. ਪੜਨ ਪਠਾਯਾ ਚਾਟ ਸਾਲ ਪਾਂਧੇ ਚਿਤ ਹੋਆ ਅਹਿਲਾਦ ॥

੨ ॥੧੦॥ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪਾਸਾਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ-ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। 'ਫੁਕਾ' ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੋਵੇਂ ਪੱਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਕਮ-ਸਿੱਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਟ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੋਲ ਘੁੱਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਦੁੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ 'ਸ਼ਾਬ ਭਵਣ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਇਕ ਮੂਰਤਿ ਦਾ ਜੋ ਮੁਖਿ ਹੈ ਉਹ 'ਟਕਸਾਲ'^੧ ਹੈ। 'ਪਰਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ' ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੈਵੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੁਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਆਤਮਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਤਿਸੰਗ ਜਾਂ ਸਾਧ ਸੰਕਤਿ^੨ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬੀ-ਆਚਰਣ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਤਮਕ-ਮੰਡਲ ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਦਾ ਘੰਗਰਾ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ

1. ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਸਉ ਪਿਆ ਸੱਚ ਟਕਸਾਲਹੂੰ ਸਿੱਕਾ ਚਲਿਆ ॥

੧ ॥੨੪॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

2. ਸਕਲ ਭਵਣ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਮੁਖਿ ਤੇਰੇ ਟਕਸਾਲਾ ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮ: ੧)

3. ਇਕ ਦੋਹੀ ਟਕਸਾਲ ਇਕ ਕੂਤਬਾ ਤਖਤ ਸਚਾ ਦਰਗਾਹੀ ॥

੧॥੨੯॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਗਹਿਣੇ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਉਹ ਘਾੜਤਾਂ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਤੇ ਖਿੱਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਘਾੜਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਸੁਰਖਿਆ ਵਾਸਤ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਹਿਰਾ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਿਜ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਰੱਬੀ-ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਵਿਚ ਖੋਟ ਆ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਉਹ ਘਾੜਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਣ, ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਘਾੜਤਾਂ ਦੀ ਉੱਜਲਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਘੱਟੇ ਗੀ। ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਰੂਪ ਅਤੇ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਸੁੰਦਰ' ਦੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੱਬੀ-ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਜੋ ਅਲੌਕਿਕ ਚਿੱਤਰ ਸਾਖਿਆਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਾਨਾਂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ਕਤ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘਟ ਮੁੱਗਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਵੀਆਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਜੋਧਿਆਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਲਿਸਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਜੇ ਅਨੇਕ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਲਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਕ, ਸਰਬ ਬ੍ਰਿਜਮਾਨ ਹਨ। ਖੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਰਤਨ ਤੇ ਤੀਰਥ, ਪੰਨੇ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਬੈਸੰਤਰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਤੇ ਅਸੰਖਾਂ ਮਿੱਠੀਆਂ, ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਤੇ ਸੁੱਚੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਈ ਸੰਗੀਤ ਰੱਬੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕਣ ਕਣ ਸਿਰਜਨਹਾਰ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਘਾੜਤ ਕਾਰਨ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੀ ਇਹ ਰੱਬੀ-ਦਰਬਾਰ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੇ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ 'ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ' ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ

ਟਿਕਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਰਾਜ' ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ । ਪਰ ਇਲਾਹੀ ਦਰਬਾਰ, ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਰਾਜ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ । ਰੱਬ ਦਾ ਰਾਜ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਦਾ ਨਿਜੀ ਤਖਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਇਕੋ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹਨ । ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰ ਕੇ, ਰੱਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਕੰਲਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਵਿਆਪਕ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਹੁਕਮ-ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਿਆਪਕ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੱਬੀ-ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਟਕਸਾਲ ਹੈ । ਇਥੇ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਰੱਬੀ-ਸਿੱਕਾ ਹੀ ਹੈ । ਉਸ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕੇ¹ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ ਦੀ ਘਾੜਤ : 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸੱਚ-ਸ਼ਬਦ-ਆਚਰਣ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ-ਆਚਰਣ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਠ-ਪੱਖੀ ਘਾਲਣਾ² ਵੀ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ

1. ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਟਕਸਾਲ ਸੱਚ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰ ਹੋਇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲੰਦਾ ॥

੧॥੨੬॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

2. ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਟਕਸਾਲ ਸੱਚ ਅਸ਼ਟ ਧਾਤ ਇਕ ਪਾਰਸ ਮੇਲਾ ॥

੨੦॥੧੮॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

ਅੱਠੀ-ਪੱਖੀ ਘਾਲਾ ਦੇ ਇਹ ਤੱਤ-ਸੰਦ ਮਿੱਥੇ ਹਨ :—ਜਤ, ਧੀਰਜ, ਮਤ, ਵੇਦ, ਭਉ, ਤਪ ਭਾਉ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ।

ਜਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕਾਮ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਤ-ਸੰਜਮ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਤੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਮਤਿ ਵਿਚ ਉੱਜਲਤਾ ਹੈ, ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਮਨ-ਅੰਦਰ ਰੱਬੀ ਭੈ ਹੈ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਵਾਸ ਆਤਮਕ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ-ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਲੀਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । 'ਸ਼ਬਦ' ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ । 'ਸ਼ਬਦ' ਆਤਮਕ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਟੀਸੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਿਜ-ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਬੀ—ਆਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਆਕਾਰ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਹਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਬੀ-ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਕਾ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਸਭ

1. ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥

ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦ ਹਥੀਆਰੁ ॥

ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥

ਘੜੀਐ ਸ਼ਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ॥੩੮॥ (ਜਪੁਜੀ)

ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਟੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਐਵੇਂ ਆਪਣਾ ਜਨਮ¹ ਗਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਤਾਂ ਦੀਬਾਣ-ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਖੋਟੇ ਖਰੇ ਦਾ ਫਰਕ² ਵੀ ਨਿਆਂ ਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮੰਡਲ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜਿਆ 'ਸ਼ਬਦ' ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖਿਅਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਜੋ ਦਾਹਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਦਾ ਪੰਥ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭ' ਦਾ ਦਿੱਬ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਨਦਰਿ-ਨਿਗਲ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਆਚਰਣ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਬਿਆਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਖਰਾ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਬਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ

1. ਟਕਸਾਲਹੁੰ ਬਾਹਰਿ ਘੜੈ ਖੋਟੈ ਹਾਰਾ ਜਨਮ ਵਿਗੋਵੈ ॥

੩੨ ॥੩੬॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

2. ਖੋਟੇ ਖਰੇ ਪਰਖੀਅਨਿ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਦੀਬਾਣਿ ॥ (ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮ: ੧)

3. ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਾ ਘਾਲ ਜਿਨਿ ਘਾਲੀ ॥

ਤਿਸੁ ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲੀ ॥

(ਭੈਰਉ ਮ: ੫)

ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵੇਂ ਸੰਜੁਗਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਨਿਪੁੰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜੋ ਨਿਰਮਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖਾਲਸਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜੋ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਬ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਅਸਰ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਲਾਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਚ-ਸਾਲਾਹ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਉ ਰੱਬੀ ਭਾਉ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਗਲੇ ਜਾਚਕਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਇਕ ਦਾਤਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੁਬੁਧਿ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਘੱਟਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ, ਖੋਟੇ ਖਰੇ ਦੀ ਪਰਖ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਚ ਦੀ ਟੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਛਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਜਨ ਸੰਤ ਪੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ 'ਨਾਮ' ਜਪ ਕੇ ਸਚਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਰੂਪ-ਸਤਿ ਵੀ ਚੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਹਾਬਲ ਸੂਰਮਤਾ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਧ-ਆਤਮਕ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ-ਕਰਮ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਿ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ) ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਬੈਠੀ, ਉਹ ਥਾਨਿ ਸੁਹਾਵਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਿੱਜਦਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਹ ਗਈ, ਉਹ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਜੁੜੀ, ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਤਿ, ਸੁਹਾਣ ਤੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜਿਆ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੌਂ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਨੂੰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ : —

ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਯਾ ॥

੪੫॥੧॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚ-ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ—ਭਰਮ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ, ਦ੍ਰੈਤ, ਦੁੰਦ ਤੇ ਸਭ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਣ ਦੀ, ਮਤਿ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਣ ਦੀ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ, ਸਦ ਵਿਗਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਦਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ।”

ਜਪੁ-ਸੱਚੀ < ਟਕਸਾਲ : ‘ਜਪੁਜੀ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ‘ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ’ ਦਾ ਹੀ ਬਿੰਬ ਹੈ, ਪਰ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੰਡਲ ਦਾ ਜੋ ਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਤਮਕ-ਸਰੂਪ ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ‘ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ’ ਦੀ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਾਲੋਂ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਉਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤਾ ਯਤਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹਾਮੀ ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾਉਣ ਉਤੇ ਹੀ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਆਦਿ ‘ਸੱਚ’ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ‘ਸੱਚ ਖੰਡ’ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ‘ਸੱਚ’ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਧਾਰੀ ਸਚਿਆਰੁ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸ਼ਬਦ-ਧਾਰੀ ਸਚਿਆਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ । ਸਚਿਆਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਜੋਗੀ ਦੀ ਵੀ, । ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬ-ਵਿਤਕਰਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਸ਼ਬਦ-ਧਾਰੀ ਜਾਂ

ਸਚਿਆਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਟਕਸਾਲ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਾਂ ਗਹਿਣਾ ਮਨੁਖਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਮੁਲ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪਰਵਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਆਚਰਣ ਦਾ ਮੰਡਲ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ 'ਮੰਡਲ' ਹਰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀ-ਮੁਲ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਸਰਬ ਭਾਵੀ ਵੀ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਚਿਆਰ-ਪੱਦ-ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਮਾਪ-ਗਜ਼ ਹੈ, ਨਿਰੋਲ ਸੱਚ-ਸਾਲਾਹ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਖੰਡ ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਪੱਧਰ ਹਨ। 'ਮਨੁਖ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਖੰਡ-ਦਰਜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਪੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਖੜਾ ਹਾਂ। ਹਰ 'ਖੰਡ' ਮਨੁਖ ਦੇ ਆਤਮਕ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੜਾ-ਪੱਧਰ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ 'ਤੱਤ-ਸੰਦਾਂ' ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਪੂਰਨ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ 38 ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰ ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਚਿਆਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਜੋ ਅੱਠ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਤਮਕ-ਆਚਰਣ ਹੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਚਿਆਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਆਤਮਕ-ਆਚਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਪੂਰਨ ਬੰਬ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਬੰਬ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਹੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ।

'ਟਕਸਾਲ' ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਲੱਛਣ ਨਿਆਏ ਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੋਲ ਘਚੋਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੀ ਗਈ ਵਸਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁੱਧ, ਸੁਦਰ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੱਚ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਜੋ ਘਾਤਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਉਲਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਆਏਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਸੱਚ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭਵ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਮੌਲਿਕ, ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਤੇ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚਲਾ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵਾਂ-ਨਰੋਇਆ, ਮੌਲਿਕ, ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਤੇ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ 'ਹਰਿ-ਮੰਦਰ' ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾਤਤ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੇਟ ਚੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਕ ਸਭ ਸੱਚ-ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਵਿਚ ਜੁਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਆਪਣੀ ਵਫਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਸੱਚ ਕਮਾ ਕੇ ਵਿਗਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੁੱਖ, ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੂਤਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥ ਮਲਿ ਨਾਉ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਈ ਭਲੀਕਾਰ ਤੇ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਪਾਪ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਤਿ ਨੂੰ ਮਲ ਤੋਂ ਸੰਤੰਤਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਤਿ, ਸੁਹਾਣ ਤੇ ਸਦਾ ਚਾਉ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਖਿੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਬ ਆਖ ਕੇ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਨਹੁ ਨ ਵੀਸਰਹਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ, ਅਸੰਖ ਤੇ ਅਮੁਲ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਹਾ ਪਾਤਿ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਦਰ' ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਵੇਸੁ ਨੂੰ ਆਦੇਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਦਰਿ-ਨਿਹਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਆਤਮਕ-ਜ਼ੋਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੱਚੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਮੰਜਲਾਂ ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਖੀਰ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

'ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੀ ਸਚਿਆਰੂ ਹੈ । ਸਚਿਆਰ ਦਾ ਮੁਖ ਉੱਜਲਾ ਹੈ । ਆਵਾ ਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਛੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਤੇ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਜਪੁ-ਸਾਹਿਤੱਕ ਟਕਸਾਲ : ਜਪੁ-ਸਾਹਿਤੱਕ ਟਕਸਾਲ ਵੀ ਹੈ । ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਪੱਧਰ ਕਿੰਨਾ ਉੱਚਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸਰਬ ਭਾਵੀ, ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? 'ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਚਿੱਤਰ (ਮਾਡਲ) ਹੈ । ਰਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਨਿਆਏਸ਼ੀਲ, ਵੰਡ-ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਵਿਖੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸੰਖ ਰਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ । ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉੱਜਲਤਾ, ਉਚਿਆਈ ਤੇ ਓਜ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਰਵੋਤਮ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤੱਕ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਹਾਇਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ? ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਤਜਰਬਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

“ਜਪੁ: ਸਾਹਿਤੱਕ ਟਕਸਾਲ ਰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ 'ਮਾਪ-ਮਿਆਰ' ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਉੱਚਾ,

ਸਰਬ-ਭਾਵੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜਪੁ ਪੱਧਰ' ਦਾ ਹੋਵੇ ਗਾ, ਜਪੁ-ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ 'ਜਪੁ' ਵਾਂਗ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਹਿਤਕ-ਮਿਆਰ ਉੱਚਾ, ਸਰਬ-ਭਾਵੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।'

'ਜਪੁ: ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਦੇ ਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਦਿੱਬ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੌਰਵਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਸ਼ਨਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਚ ਹੈ, ਕਿ "ਇਕੋ ਇਲਾਹੀ ਗੀਤ ਜਪੁਜੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ ਦੀ ਮੁਹਰ ਇਕ ਪੂਰੇ ਯੁਗ ਉਤੇ ਲਗੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ : 'ਗ੍ਰੰਥ' ਜਾਂ 'ਰਚਨਾ' ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਂ ਹੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਉਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੂਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਕੇ, ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾ ਜਾਏ। ਜਿੰਨੀ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ, ਜਿੰਨੇ ਵਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉਤੇ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵਧ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ, ਉੱਨਾਂ ਹੀ ਵਧ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। 'ਜਪੁ ਜੀ' ਵਿਚ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਉਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੂਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਕੇ, ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਿਖਰ-ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਜਿੰਨੀ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ, ਜਿੰਨੇ ਵਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉਤੇ, ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵਧ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਉੱਘਾ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੂਪਾਂਤਰ (ਅਨੁਵਾਦ) ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਦੇ ਹੋ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੂਰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜਪੁ ਜੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰਚਨਾ ਰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ-ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਜਪੁ ਜੀ' ਚੂੰਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ 'ਨੀਸਾਣ' ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਕਾਵਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ

ਸਿਖਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਆਤਮ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਜੱਗੀ ਜੋਤਿ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਰਹੱਸ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਜਾਨ ਹੈ, ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਨੁਪਮ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਲਸ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉਤੇ, 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸਰਬ ਭਾਵੀ ਤੇ ਸਦ-ਜੀਵੰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ : 'ਜਪੁ ਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਉਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। 'ਜਪੁ ਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸਰਬ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਭਾਵ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਕਲਾ-ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤੱਤੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਬੀਜ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਹੈ, ਪਰ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚਲੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੱਤਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸਥਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੋ ਦਿਸ਼ਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਮੰਡਲ-ਅਵੱਸਥਾ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਮੰਡਲ-ਅਵੱਸਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਧੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਵ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਕਲਾ-ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹਕਾਰ : ਜਪੁ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪਖੋਂ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ, ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਦਿਬ-ਦਰਸ਼ਨ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਤਰਕ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਜੋ ਸੁਚੱਜਾ, ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੁਮੇਲ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚੋਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੁਘੜ-ਸੁਮੇਲ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਘਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਹੈ ॥ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਿਛੋਕੜ-ਆਧਾਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੱਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਬਿਆਨ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਘਟ ਹੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਬਿਆਨ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਇਹੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ, ਰਸਿਕ-ਕਲਾ ਤੋਂ ਹੀਣ ਨਹੀਂ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਸਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਹੀ ਸਨ । ਰਸਿਕ ਕਲਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਨਵਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬਣ ਸਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਪਰਿਵਿਰਤੀਵਾਦੀ । 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਵਿਰਤੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਉਘੜਦਾ ਵੀ ਉਸੇ ਵਕਤ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਵਿਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਇਕ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੁਚੱਜਾ ਤੇ ਸੁਘੜ ਸੁਮੇਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫੱਲ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ-ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ ।

‘ਜਪੁਜੀ’ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਰਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸਰਬ ਭਾਵੀ, ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ : ‘ਜਪੁ’ ਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਜਪੁਜੀ ਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਜਪੁ’ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ‘ਜਪੁ’ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੇਵਲ ਜਪੁ ਜਾਂ ਜਾਪ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੱਤਕਰਾ—ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ‘ਜਪੁ’ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਜਪੁ’ ਨੀਸਾਣੁ, ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ, ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਪ ‘ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ’ ਸੀ, ਜਾਂ ਜਪੁਜੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ’ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਜਪੁ’ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਮਿੰਗਰੀ—ਸੰਕਲਣ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਬਾਣੀ ਉਪਰ ‘ਜਪੁ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ‘ਜਪੁ’ ਨਾਲ ‘ਨੀਸਾਣੁ’ ਪੱਦ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਜਪੁ’ ਨਾਲ ਨੀਸਾਣੁ ਪੱਦ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਾਇਆ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਇਹ ਪੱਦ ‘ਜਪੁ’ ਨਾਲ ਸੰਗਿਆ ਵਜੋਂ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ।

‘ਨੀਸਾਣੁ’ ਪੱਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੀ ਅਰਥ—ਭਾਵ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼’ ਦੇ ਪੰਨਾ ੫੨੬ ਉਤੇ ‘ਨੀਸਾਣੁ’ ਪੱਦ ਦੇ ਅਰਥ—ਭਾਵ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਨੀਸਾਣੁ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ—ਭਾਵ ਹੈ, ਝੰਡਾ, ਧੁਜ, ਚਿੰਨ, ਲੱਛਣ, ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਣ, ਤਗਮਾਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ।” ਜੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ‘ਨੀਸਾਣੁ’ ਪੱਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ‘ਜਪੁ’ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਤਮਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ—ਨੀਸਾਣੁ ਵੀ ਆਖਿਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪੰਚ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਣ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਨੀਸਾਣੁ' ਪੱਦ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਗਿਆ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ 'ਨੀਸਾਣੁ' ਪੱਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

(ੳ) ਗਾਵੈ ਕੋ ਦਾਤਿ ਜਾਣੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥੩॥

(ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦਾਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਹਿ ਕੇ, ਉਸਤਤਿ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨੀਸਾਣੁ ਹੈ)

(ਅ) ਅਮੁਲ ਬਖਸੀਸ ਅਮੁਲ ਨੀਸਾਣੁ ॥੨੬॥

(ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨੀਸਾਣੁ ਅਮੁਲ ਹੈ)

(ੲ) ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥੩੪॥

(ਪ੍ਰਭੂ—ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਨੀਸਾਣੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)

'ਜਪੁ ਜੀ' ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਨੀਸਾਣੁ ਪੱਦਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁ ਨਾਲ ਸੰਗਿਆ ਵਜੋਂ 'ਨੀਸਾਣੁ' ਪੱਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕਲਣ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ 'ਨੀਸਾਣੁ' ਨੂੰ ਸੰਗਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਤੱਤਕਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਖ ਲਿਆ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ 'ਜਪੁ' ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਚੂੰਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਤ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਜੋ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਤੱਤਕਰੇ ਵਿਚ 'ਜਪੁ' ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਕੇਵਲ 'ਜਪੁ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੰਤੂ-ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੌਲਿਕਤਾ : ਜਪੁਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅੰਸ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚੋਂ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ 'ਜਪੁਜੀ' ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਟੀਕਾ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।) ਹਾਂ ਆਤਮਕ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਬ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚੋਂ ਲਭ ਪੈਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ੩੮ ਹਨ। ਇਹ ੩੮ ਪਉੜੀ-ਬੰਦ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਉਸਾਰੀ ਨਿਮਿੱਤ, ਤਰਤੀਬ ਬੱਧ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਾਗਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦਿਸ਼ਾ, ਮੰਡਲ-ਅਵੱਸਥਾ ਤੇ ਕਲਾ ਪਰਬੀਨਤਾ ਪਖੋਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਕਤ ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ 'ਬੀੜਾਂ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ ੨੫ ਉੱਤੇ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬੀੜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੱਲੋਂ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉਹ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸੀ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲਾਂ ਜਰੂਰ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਜਪੁਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਜੀ ਪਾਠ ਵਾਸਤੇ, ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਇਸੇ ਉਤਾਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਤਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।^{੧੫} ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨਕਲਾਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਤ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਪ੍ਰੈਸ' ਦੀ ਕਾਢ ਹਾਲਾਂ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀ, ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਤਾਂ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਜਪੁਜੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਗਵਾਚ ਜਾਣਾ ਅਸੁਭਾਵਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਅੱਜ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਸੁੱਧ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ-ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤਾਂ ਸੁੱਧ ਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਹਾਲਾਂ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਾਣ

ਦਾ ਜਾਂ ਰਲਾ ਪੈ ਜਾਣ ਦਾ ਸ਼ੰਕਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਜਪੁ' ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਜਪੁ' ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਰੱਚਨ-ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਲ : 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅੰਤਰਮੁਖੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਵਿਸ਼ਾਲ-ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ - ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਲੰਮੀ ਜਾਂ ਵੱਡ— ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇ, ਕੁਝ ਟਿਕਾ-ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੋਵੇ, ਕੁਝ ਕਵਿਤਾ ਰਚਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ, ਕੁਝ ਮੰਤਵ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਹੋਵੇ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਮੱਤ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੂਝ ਤੇ ਪੱਕੀ ਰੱਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਰਬ ਸਹੂਲਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ੧੮ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ-ਵਾਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਰੱਚਨ-ਕਾਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ-ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ-ਵਾਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਟਿਕਾਉ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ-ਵਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਨੌ ਖੰਡ-ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਮੱਤ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਤੇ ਉਲਾਰ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ੰਕਾ-ਨਵਿਰਤੀ ਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ-ਵਿਕਾਸ ਤੇ

ਬੌਧਿਕ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦਸੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਸੰਖੇਪ, ਸੰਕੇਤਕ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਿਆਨ ਜਪੁਜੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ-ਵਾਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਵਾਸ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਲੱਗ ਭੱਗ ੧੫੨੧ ਈ: ਤੋਂ ੧੫੩੬ ਈ: ਤਕ, ੧੮ ਸਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ੧੮ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ — ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਇਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ, ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਇਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦਿਸ਼ਾ, ਮੰਡਲ-ਅਵੱਸਥਾ, ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ-ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਦਾ ਰਚਨ-ਸਥਾਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਹੈ ਤੇ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਵੀ ਕਰਤਾਰ-ਵਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਸਿਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੰਝੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਨਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਨਿਤ ਬਾਣੀ-ਜਾਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਜਪੁਜੀ ਦਾ

ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹਰ ਸਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਨਿਤਨੇਮ ਵਿਚ 'ਜਪੁਜੀ' ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਥਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਨਿਤ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਲੱਗ ਭੱਗ ੧੫੨੪-੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਬੱਧੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਪੁਜੀ ਰੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁਜੀ ੧੫੩੦ ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਚੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਜੋ 'ਜਪੁਜੀ' ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀ— ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ : 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰਬ 'ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿ ਨਹੀਂ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਰਬ 'ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' 'ਸਚਿਆਰੁ-ਜੀਵਨ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਝਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਟਾਵਾ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਵਟਾਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਗੀਤਾ ਜਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ-ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਕਿਸੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਸਲਾਮਿਕ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ

ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

'ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦਿਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੇ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰੁ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਸੱਚ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ੩੮ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਆਧਾਰ ਹਨ—ਮਾਨਸਿਕ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸੱਚ ਵਰਗਾ ਬਣਾਨ ਦੀਆਂ। ਸੱਚ ਵਰਗਾ ਬਣਨਾ ਹੀ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਫੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਜਪੁ' ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤਿ ਮਹਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜੋ 'ਜਪੁਜੀ' ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ 'ਜਪੁ' ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੰਤਵ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਸੁਧ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਸਚਿਆਰੁ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਪਰਖ-ਕਸਵੱਟੀ ਸੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਦੈਂਤ ਔਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਸਚਿ-ਸਰੂਪ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ

ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਮੁੱਚੀ 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਵਿਆਖਿਆ ਆਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ। 'ਸੱਚ' ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਸਰਬ ਉੱਤਮ, ਸਰਬ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸਰਬ ਜੀਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਸੱਚ' ਵਰਗਾ 'ਸਚਿਆਰ' ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ (ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਏ), ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਸਿੱਖਰ 'ਸੱਚ-ਖੰਡ' ਮਿਥ ਕੇ, 'ਸਚਿਆਰੁ' ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣਾ ਕੇ, ਹਰ ਪਖੋਂ ਉਚਿਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਧਰਮ; ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਡਰ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਕੇ, ਪੂਰੇ ਸਾਹਸ ਤੇ ਸ਼ਬਰ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨੌ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਵਿਚ ਘੁੱਮ ਫਿਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕੂੜ, ਕੁਸਤ, ਕਪਟ, ਕੁਚਲ ਤੇ ਕਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੱਚ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤੇ ਸਚਿਆਰੁ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ, ਕਿ ਕੂੜ, ਕੁਸਤ, ਕਪਟ ਕੁਚਲ ਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਵਾਤਾਵਣ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ 'ਸੱਚ' ਤੇ ਸੱਚ' ਵਰਗੀ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ 'ਜਪੁ-ਚਿੰਤਨ' ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ 'ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ' ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸ਼ੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ, 'ਜਪੁ ਜੀ-ਚਿੰਤਨ' ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਤਿ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ, ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਤਿ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਚਿੰਤਨ-

ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਵਿਛੋਕਤ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਜਪੁਜੀ ਰਚਨਾ ਅਤਿ ਬੌਧਿਕ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਤਬ ਸਨਾਤਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੁੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਤ, ਕੁਝ ਸੁਚੱਜਾ, ਸੁਨੱਖਾ ਤੇ ਬਝਵਾਂ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਰੁੱਥਾਂ ਵਿਚ 'ਜਪੁਜੀ' ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਰਚਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ, ਰਾਮਾਨੁਜ, ਤੇ ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਆਚਾਰਯਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦਵੈਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸੱਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਨ ਭਗਤ-ਹਸਤੀਆਂ ਤੁਕਾਰਾਮ, ਚੈਤੰਨਯ, ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ, ਭੁਲਸੀ, ਕਬੀਰ, ਅਖੀਰ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਖੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਤਰੀਕੇ, ਤੇ ਮਹਾਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸੇ ਪਿਛੋਕੜ-ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਇਕ ਨਵੀਨ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਧਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਪੂਰਣ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਖਰ-ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਭਗਤੀ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਜਪੁਜੀ' ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਘਟ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਮਨ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਦਵੈਤ ਤੇ ਦ੍ਰੈਤ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਅਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜ, ਕੁਸੱਤ, ਕਪਟ ਤੇ ਕੁਚਲ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਦ੍ਰੈਤ-ਆਧਾਰਤ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਚ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਖੰਡੀ ਜਾਂ ਹਰਿ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰੈਤ-ਧਾਰੀ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀਆਂ 'ਸਚਿਆਰ-ਕੀਮਤਾਂ' ਦ੍ਰੈਤ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹਨ। ਸਾਰੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਦ੍ਰੈਤ ਤੇ ਸਚਿਆਰ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਆਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਉਕਸਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਧੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰੈਤ ਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਕੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਛੋਹ ਲਏ ਹਨ।

'ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ' ਰਚਾ ਦੀਆਂ ੩੮ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਵ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਜਪੁ ਜੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਭਾਵ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉੱਚਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ—ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ—ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਪਰਾਗਤ ਭਾਵ—ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਖੰਡਨ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਖੰਡਨ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਇੰਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਹੈ, ਕਿ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲ ਦੀ ਬਿਰਭੀ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖਿੰਡਾ ਦੇ, ਖੰਡਨ ਪੱਖ ਵੀ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਮਨੁੱਖ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ—ਵਿਗਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ—ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਭਲਕਾਰੇ ਵਜਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਅੰਤ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪਾਠੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ—ਦਿਬ ਵਰਜਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਕੇ, ਜੋਧ ਮਠਾਂ ਬਲ ਸੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ - ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਤਿ, ਯੀਰਜ, ਮਤਿ, ਵੇਦੁ, ਭਉ, ਤਪ, ਭਾਉ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦੇ ਮੀਰ ਗੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚੌਢੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਚਿਆਰੁ ਸੁਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾਤਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਚਿਆਰੁ-ਸੁਖਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਸਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਚੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਾਧ-ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧ ਦਾ ਹਰ ਬਚਨ ਅਟਲਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਟਲਾਧਾ ਬਚਨ ਹੀ ਧੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਬਾਣੀ' ਪਦ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਹਰ ਬਚਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ 'ਧੁਰ' ਦੀ 'ਰਚਨਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਣੀ—ਸ਼ਬਦ ਪਦ ਵਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾਤਤ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ—ਸ਼ਕਤੀ, ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ—ਨਦਰਿ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ—ਨਦਰਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰ—ਆਤਮਾ ਨਿਗਲ ਨਿਗਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਨਿਗਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ, "ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਿਫਤ—ਸਾਲਾਹ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ"। ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ-ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੱਬੀ - ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ—ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਹੈ, ਸਚਿਆਰੁ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਦਰਿ—ਕਰਮ—ਕਾਰ ਬਾਣੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ੩੮ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਰਬ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਦਰਸ਼ਨ’ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਡਰਤੀਬ-ਬਧ ਬਿਆਨ ਵੀ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਆਦਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੈ। ‘ਸਚਿਆਰੁ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ’ ਪੱਦ ਸਮੂਹਕ ਘਠਰ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਬੰਧ ਹਨ। ‘ਮੂਲ ਮੰਤਰ’ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਭ੍ਰਣਾਤਮਿਕ-ਮੂਰਤਿ ‘ਬ੍ਰਹਮ-ਮੂਰਤਿ’ ਦੀ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਰੂਪ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਧਰਮ-ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ (ਤੰਤ੍ਰ ਰੂਪ ਵਿਚ), ਸੰਪੂਰਨ, ਸਤੰਤਰ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤਾਂ ਸਰਬ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਧਰਮ-ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰਥਿਕ ਜਾਂ ਨਿਰਾ-ਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਜਪੁਜੀ’ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਸਰਬ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ-ਗਤ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਚਾਈ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਜ਼ਬਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰੁ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਿ ਜਿਹੜੀ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਸਚਿਆਰੁ ਕੋਲ ਸਰੀਰਕ-ਜ਼ਬਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਜ਼ਬਤ ਵੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ

ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਆਦਰਸ਼-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਜ਼ਬਤਧਾਰੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ; ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਅਤਿ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਜਪੁ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਭਾਵ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ, ਇਤਿ-ਹਾਸਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹਾਨ, ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਰਸ਼ਨ 'ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ' ਇੰਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੋਜ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਰ ਕਰ ਸਕੇ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਛਮੀ ਸੁਭਾ, ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਵੀ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ । ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ । ਇਹੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤਿ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । 'ਚਿੰਤਨ' ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਸਰਬ ਭਾਵੀ, ਸਰਬ ਜੀਵੀ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੇ ਸਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਪਉੜੀਆਂ ਸਚਿਆਰੂ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਝਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ

ਪਰਯੋਜਨ : ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ 'ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ 'ਸਚਿਆਰੁ', ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 'ਦੇਵਤਾ', ਸਿਧ ਕ੍ਰੋਸ਼ਣਿ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖਿ, ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾ ਮਾਰ ਵਿਚ 'ਸੁਹਾਗਣਿ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੁਟੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ 'ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ—ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਤਮਕ—ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜਮਾਜ ਵਿਚ ਆਤਮਕ—ਸਾਂਝ ਹੈ। 'ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਸਰੀਰ, ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਯਥਾਰਥ, ਨਾਮ ਤੇ ਹਉਮੈ, ਵਿਛੋੜਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਭੇਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਨੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਚ-ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦਾ ਆਪਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਆਪਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ—ਕੀਮਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨੁਖ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ—ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ, ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ—ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨਾ, ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਇਕਾਗਰ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹੀ 'ਸਚਿਆਰੁ' ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਲਖਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਚਿਆਰੁ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ

ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਦਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਮੱ— ਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਇਕਾਗਰ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰੁ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।

ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਸੱਚ : 'ਇਕਾਗਰਤਾ' ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਚ ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਚ—ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਸਚਿਆਰੁ—ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਇੱਛਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਜ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਸੰਪੂਰਣ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰੁ—ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤੇ ਧਰਮ ਦਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ, ਸਰਮ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਰੂਪ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ! ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰ--ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਯੋਗ ਸਿਧ ਕਰੇ। ਸ਼ਬਦ-ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਘੜੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮਕ—ਗੁਣ-ਧਨ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਕ-ਗੁਣ-ਧਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਮਾਈ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਖੰਡ (ਫ਼ਰਜ਼ ਜਾਂ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ), ਗਿਆਨ ਖੰਡ (ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦਕ ਪ੍ਰਭਾਵ), ਸਰਮ-ਖੰਡ (ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ), ਕਰਮ-ਖੰਡ (ਆਪਣਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਸਖਣਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਮਨੁਖ ਸ਼ਕਤੀ-ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜ਼ੋਰ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਟਪ ਕੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਸਚਿ-ਧਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਰਬ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਦਿਸ਼ਾ-ਸੇਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਸਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੈਵੀ ਹੋਣ, ਅਮੀਰ ਵੀ ਹੋਣ, ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਸੁਰ ਵੀ ਹੋਣ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੱਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਸੱਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਮਨੁਖ ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨੁਖ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਦੈਵੀ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਰਬ ਵਿਸ਼ਵ-ਅਨੁਭਵ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਰਬ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਹੁਕਮ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਗ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੇਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਵੈਤ ਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਰਯਜਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਐਸੀ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੰਪੂਰਣ, ਸਰਬੰਗੀ ਤੇ ਸਚਿਆਰੂ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।

ਸਚਿਆਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਇਕਾਗਰ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰੂ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਜੋ ਗੁਣ-ਆਤਮਕ ਸਰੂਪ¹ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਰੂਪ

1. ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

‘ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ’ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸੱਤ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣ-ਆਤਮਕ-ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਸਚਿਆਰੁ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਵਿਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸਰਬੰਗੀ ਸਰੂਪ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਰਸ-ਮਗਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੂਪ ਇਕੋ ਦਿਸ਼ਾ-ਅਨੁਸਾਰੀ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਰੁ— ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵੱਡ-ਵਿਤਕਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਦਵੈਤ ਤੇ ਦੁਖ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਖਲਾਕੀ-ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਚਿਆਰ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸੁਭ ਜਾਂ ਚਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਫੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕਲਿਆਣ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ (ਆਤਮ-ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ), ਆਤਮ-ਨਿਰਣਯ, ਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਧਰਮ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਪਾ ਚੀਨਣ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਹਰ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ। ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਸਚਿਆਰੁ’ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਸਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ- ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣ-ਆਤਮਕ-ਸਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ— ਆਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ‘ਸਚਿਆਰੁ’ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਜ ਤੇ ਪਰ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਚ—
 ਸਰੂਪ 'ਪ੍ਰਸ਼ਾਤਮ' ਤੇ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਚਿਆਰੁ—
 ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਦਾ ਹੀ ਸਰਗੁਣ, ਸਰੂਪ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ
 ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ-ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸੇ
 ਕਰਕੇ 'ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ
 ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੱਚ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ : 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਜਾਂ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਿਹੜਾ
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਨਿਰਪੇਖ
 ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨਿਰੀ ਦਿਮਾਗੀ ਮਨੋਤ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ
 ਕੋਈ ਨਿਰਜੀਵ ਤੱਥ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ
 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਜਾਂ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜੀਉਂਦਾ, ਸਰਬਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ
 ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਦੋਂ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰੰਕਾਰ' ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
 ਆਖਦੇ ਹਨ :—

ਆਦਿ ਸਚੁ, ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥

ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ, ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ ॥੧॥

ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ
 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰੰਕਾਰ' ਸੱਚ ਹੈ। 'ਸੱਚ' ਸਦਾ, ਸਦੀਵ-ਕਾਲ ਤੇ ਸਰਬ
 ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ।
 ਸੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਵਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਉਸਾਰੂ
 ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਾਲ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ
 ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਸਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਨੂੰ
 ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ 'ਵਿਸ਼ਵ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ-ਅਧੀਨ ਹੈ। ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਕਿ 'ਵਿਸ਼ਵ' ਆਦਰਸ਼ਕ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹਨ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼-ਇਕਸੁਰਤਾ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਚ ਹੈ। ਸਚਿਆਰੁ-ਮਨੁਖ ਇਸ ਆਦਰਸ਼-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹਿਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਚ ਦੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਗੁਣ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭ-ਸਚਿਆਰਤਾ, ਪ੍ਰਭ-ਕਰਤਾਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਮਰਦਾਨਗੀ, ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰਭੈਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਲ-ਮੁਕਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਹੋਂਦ, ਪ੍ਰਭੂ ਜੂਨ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਤੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਮਲ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਹੀ ਬੁਝਿਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗੁਣਾਤਮਿਕ-ਸਰੂਪ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣਾਤਮਿਕ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਸੰਖਤਾ² ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ³ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ

-
1. ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨਾ ਕਹਿਆ ਜਾਈ ॥
 ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ॥
 ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ ॥
 ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ ਇਕਿ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ ॥
 ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮਿ ਨ ਕੋਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨਾ ਕੋਇ ॥ ੨ ॥
 2. ਜਪੁਜੀ ਦੀ ੧੭ਵੀਂ, ੧੮ਵੀਂ ਤੇ ੧੯ਵੀਂ ਤਿੰਨੋ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਸੰਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।
 3. ਜਪੁਜੀ ਦੀ ੨੫ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਬੇਅੰਤਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਖੇ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਅਮੁਲ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਤੇ ਦਾਤਾਰੀ-ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਦਾ ਸੁਮਾਰ^੧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਤਾਣ ਤੇ ਸੁਆਲਿਹੁ^੨ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀਮਾ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਤਿ, ਸੁਹਾਣ ਤੇ ਚਾਉ ਦਾ ਵੀ ਮਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਉਸ ਦਾ ਗ਼ਾਇਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਹਾਰ ਹੈ, ਕਰਤਾਰੀ ਤੇ ਦਾਤਾਰੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ, ਜੋਧ ਮਹਾ ਬਲ ਸੂਰ-ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਵੀ ਹੈ, ਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਦਾ ਸਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਦਿੜ੍ਹ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਭਗਤ ਹੈ, ਪੰਚ ਹੈ, ਜਬਦ ਹੈ, ਉਜਲ ਮੁਖ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸਰਬ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹੈ, ਚਰੁਮੈ ਤੇ ਕੂੜ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਧਾਨ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਬੱਲ ਤੇ ਸੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਨੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੋਲ ਘਚੋਲਾ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਗਾਤ ਬੋਲ ਬੋਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਵਾਰ^੪ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਮੌਤ ਤੇ ਠੱਗੀ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

1. ਜੋਪੁਜੀ ਦੀ ੨੬ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਅਮੁਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

2. ਜੇ ਕੋ ਕਹੈ ਕਰੈ ਵੀਚਾਰੁ ॥ ਕਰਤੇ ਕੈ ਕਰਣੈ ਨਾਹੀ ਸੁਮਾਰੁ ॥੧੬॥

3. ਕੇਤਾ ਤਾਣੁ ਸੁਆਲਿਹੁ ਰੁਪੁ ॥ ਕੇਤੀ ਦਾਤਿ ਜਾਣੈ ਕੰਣੁ ਕੂਤੁ ॥੧੬॥

4. ਜੇ ਕੋ ਆਖੈ ਬੋਲੁ ਵਿਗਾਤੁ ॥ ਤਾਂ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰਿ ਗਵਾਰਾ

ਗਵਾਰੁ ॥੨੬॥

ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਸੱਚ ਵਾਂਗ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸਹਾਈ¹ ਤੇ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗਣ-ਦੋ ਪੱਖੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਤੇ ਸਦੀਵ-ਕਾਲ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਚ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰੂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਤਾਰੀ-ਰੂਪ : ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੋ ਮਨਖਤਾ ਵਲੋਂ ਗੁਣ-ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ² ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਸਕੋਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ। ਉਹ ਅਤਿ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਰੱਬ' ਨੂੰ 'ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਕਾ ਇਕ ਦਾਤਾ'³ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੱਲ ਰੱਬ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਦੇ ਦਾਤਾਰੀ⁴ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ

1. (ੳ) ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚੁ ਨਾਇ ਭਾਖਿਆ ਭਾਉ ਅਪਾਰੁ ॥੪॥
 - (ਅ) ਨਾਨਕ ਏਵੈ ਜਾਣੀਐ ਸਭੁ ਆਪੇ ਸਚਿਆਰੁ ॥੪॥
 - (ੲ) ਜੇਵਡ ਭਾਵੈ ਤੇਵਡੁ ਹੋਇ ॥ ਨਾਨਕ ਜਾਣੈ ਸਾਚਾ ਸੋਇ ॥੨੬॥
 - (ਸ) ਕਰਿ ਕਰਿ-ਵੇਖੈ ਸਿਰਜਣਹਾਰੁ ॥ ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਕੀ ਸਾਚੀ ਕਾਰ ॥੩੧॥
 - (ਹ) ਸਚਾ ਆਪਿ ਸਚਾ ਦਰਬਾਰੁ ॥੩੪॥
2. ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਤੇ ੨੭ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਗੁਣ-ਉਸਤਤਿ ਗਾਇਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।
 3. ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥੬॥
 4. ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' 'ਦਾਤ ਕਰੇ ਦਾਤਾਰੁ' ਤੇ 'ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ', ਦੇ ਵਾਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਕਰਨ ਉਤੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਰਥ-ਹੀਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਧਰਤ ਤੇ ਆਕਾਸ਼¹, ਪੈਣ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਅਗਨੀ², ਚੰਦ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰੇ³, ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ⁴ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਘਟੋ ਘਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਉੱਨਾ ਹੀ ਭਰਮ-ਜ਼ਾਲ ਜਾਂ ਮਾਇਆ-ਛਾਇਆ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ-ਪੰਥ ਵਖਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ 'ਵੇਦਾਂਤੀ' ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪਖ ਉਤੇ ਸ਼ੋਰ ਚਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਾਤਾਰੀ ਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤੀ ਤਾਂ ਸਿਸਟੀ ਦੀ ਸਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ ਤੇ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਏ ਮਨੁੱਖੀ-ਭਰਮ ਦਾ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਵੇਦਾਂਤੀ ਸ਼ਿਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ 'ਦੁੱਤੀਆ ਨਾਸਤੀ' ਦਾ ਜੋ ਬੋਲ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ

1. ਸੁਣਿਐ ਧਰਤਿ ਧਵਲ ਅਕਾਸ ॥੮॥
2. ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ ॥੩੪॥
3. ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ ॥੩੫॥
4. ਗਾਵਹਿ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੇਤਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਖੇ ਤੇਰੇ ਧਾਰੇ ॥੨੭॥

ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਤਮਕ-ਇਕਸੁਰਤਾ ਜਾਂ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ-
 ਭਮਿਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ
 ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ
 ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਇਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ
 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ ਦਸ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਚ ਨੂੰ
 ਖੋਜਣ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ
 ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ 'ਧਰਮ ਸਾਲ'¹ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਸਰਬ ਵਿਨਸਾਨਾਂ
 ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ-ਸੱਚ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਕਰੇ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਵੀ ਜਗਾਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਭਿਆਸੀ ਬਣਨ
 ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਤਰ-ਆਤਮ ਸੁਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ
 ਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਾ-ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ-ਆਪੇ ਨਾਲ ਸੰਜਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ
 ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਜਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਾ ਫਿਰ ਕੋਈ ਸਤਤਰ ਹੋਂਦ
 ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ-ਪਧਰ ਉਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਇਸ ਅਭੇਦ-ਅਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਸਚ-
 ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ
 ਪਰਯੋਜਨ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਅਨੁਭਵ
 ਦਾ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਚਿਆਰੂ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ
 ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ
 ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਅਨੁਭਵ : ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬੁਝ ਲੈਣ ਨਾਲ
 ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਿਸਮਾਦਕ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ
 ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੀ ਦਿਖਾਈ
 ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਣ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ, ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤੇ
 ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਵਾਲੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। 'ਧਰਤੀ' 'ਧਰਮ ਸਾਲ' ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ

1. ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ॥੩੪॥

ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਰਾਤੀ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤ ਤੇ ਵਾਰ, ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਪਾਤਾਲ ਤੇ ਜੀਵ, ਜੁਗਤਿ, ਰੰਗ ਤੇ ਨਾਮ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਧਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਭਾਗ ਪਰਮ ਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹੰਤੁ ॥

ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥ (ਸਲੋਕੁ)

ਜਾਂ

ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ॥ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ ॥

ਤਿਸ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ॥

ਤਿਸੁ ਵਿਚ ਜੀਅ ਜੁਗਤਿ ਕੇ ਰੰਗ ॥ ਤਿਨ ਕੇ ਨਾਮ ਅਨੇਕ ਅਨੰਤ ॥੩੪॥

ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਅਟੱਲ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਭਾਗ, ਦੋਵੇਂ 'ਧਰਮ ਸਾਲ' ਨਾਲ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

'ਧਰਮ' ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਯਮ, ਉਹ ਵਿਧਾਨ, ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਦੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਬਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ 'ਧਰਮ' ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਜਾਂ ਆਸਰਾ ਹੈ—ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਥਿਰ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਣ ਵਿਚ ਰਖਣ ਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਵ-ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਧਰਤੀ 'ਧੌਲ' ਸਹਾਰੇ ਖੜੀ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਹਾ 'ਧੌਲ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਇਕ ਨਿਆਏਸ਼ੀਲ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਧਰਮਸਾਲ' ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ, ਅਡੋਲ ਤੇ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਪੰਥ ਖੜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਖੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ ਵਾਸਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ

ਜਦੋਂ 16ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਮਾਜਕ-ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਦਰਸ਼-ਸਮਾਜ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਖੰਡ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਸੰਤੁਲਣ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਦਇਆ' ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹਨ 'ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹਮ-ਦਰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ'। ਜਿਥੇ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਦਵੈਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ-ਮੰਡਲ ਹੀ ਆਦਰਸ਼-ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਚੀ ਧਰਮਸਾਲ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਤੋਖ' ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਥੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਜਮ-ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ : ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਸੰਤੋਖ' ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਸੰਤੋਖੀ ਪੁਰਸ਼ ਕੋਲ ਸੇਵਾ, ਸਵੈ-ਜ਼ਬਤ, ਸਵੈ-ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਡਰ ਜਜ਼ਬਾ, ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਧਰਮਸਾਲ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਦੋਵੀ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ। ਇਹ ਦੋਵੀ-ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ-ਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ : ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦਕ-ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਲ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਹਉਮੈਂ-ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਹੈ ਵੀ

ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੀ । ਪਰ ਇਹ ਕਰਮਗਤੀ ਕਰਕੇ (ਆਵਾਗਉਣ ਵਿਚ ਫਸਕੇ) ਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭਰਮ ਤੇ ਪਾਪ-ਸੰਸਕਾਰ ਇਸ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਤੱਤ-ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੀ ਸੁਧ ਸ੍ਰੇ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਗਵਾ ਕੇ ਮਨੁਖ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਜਾਂ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰੱਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੱਛਣ ਕੂੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਧਰਮ ਤੇ ਸਰਮ, ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਵਰਗੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ । ਸੱਚ-ਚੰਦਰਮਾ ਜੇ ਕਿਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਭਰਮ-ਗਰੱਸੀ, ਪਾਪ-ਕਰੀ, ਅਸੁਧ ਤੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸੁਰਜੀਤੀ, ਸੁਧਤਾ, ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਸੀ । ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲੇ ਆਪੇ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ 'ਵਿਗਾਸ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨੀਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕੇ । ਸਦ ਵਿਗਾਸ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਹੀ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ, ਇਕਾਗਰ ਤੇ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣਨਾ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੁਖ ਪਰਯੋਜਨ ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦੈਵੀ, ਅਨੁਭਵੀ, ਸੁਧ-ਆਤਮਕ ਤੇ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੇ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ । ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਮਨੁਖ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭਰਮ ਤੇ ਪਾਪ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਦਰਿ-ਨਿਹਾਲ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸੀਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੰਡ, ਮੰਡਲ ਤੇ ਵਰਭੰਡ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੱਜਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਇਸ ਅਨੰਤਤਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ,, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਖ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਸਿਸ਼ਟੀ-ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ਲੋਹਾ ਚਬਾਣਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦਕ-ਵਿਗਾਸ (ਅਗੰਮੀ ਸੁੰਦਰਤਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸੁਭਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਹੀ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ-ਰਜ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਸੁਧਾਤਮਿਤ-ਭਗਤੀ ਮਨਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁੱਧਾਤਮਿਕ-ਭਗਤੀ² ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੁੱਧਾਤਮਿਕ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰੁ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਚਿਆਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ।

ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬ : ਪ੍ਰਭੂ-ਸਚਿਆਰਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ, ਭਗਤ, ਪੰਚ ਤੇ ਜੋਧ ਮਹਾ ਬਲ ਸੁਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਖਿਯਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਕ-ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕੇ ਵੀ ਹਨ।

ਗੁਰੂ : ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਕਰਤੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰੂ' ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹੀ ਦੈਵੀ ਤੇ

1 ਵੇਖੋ ਵਿਗਸੈ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥ ਨਾਨਕ ਕਥਨਾ ਕਰਤਾ ਸਾਰੁ ॥੩੭॥

2 (ੳ) ਗੁਰਾਂ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ॥

ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨਾ ਜਾਈ ॥੫॥

(ਅ) ਮਤਿ ਵਿਚਿ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਿਕ

ਜੇ ਇਕ ਗੁਰ ਕੀ ਸਿਖ ਸੁਣੀ ॥੬॥

ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ' ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ, ਸੱਚ ਤੇ ਸਚਾਈ ਹੈ, ਕਰਤਾਰੀ ਹੈ, ਲਿੰਗ-ਮੁਕਤ ਤੇ ਵਰਯਾਮ ਹੈ, ਨਿਰਭੈ ਤੇ ਨਿਡਰ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਕਰਮਗਤੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਤਾਂ 'ਗੁਰੂ' ਇਹਨਾਂ ਸਰਬ ਦੈਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ, ਮਨੁਖਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸਰਬ ਸਰੇਸਟ ਮੰਨ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਸੱਕਣ। ਜੀਵਨ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਇਕ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਵਾਸਤੇ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :--

(1) ਗੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ
ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥੫॥

(2) ਮਤਿ ਵਿਚ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਿਕ ਜੇ ਇਕ ਗੁਰ ਕੀ ਸਿਖ
ਸੁਣੀ ॥੬॥

ਇਹਨਾਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰ' ਪੱਦ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਕ ਆਤਮਕ-ਰਮਜ਼ ਸਮਝਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਰਬ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾਰ ਤੇ ਦਾਤਾਰ 'ਦਾਤਾ' ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਤਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਸੰਖ ਤੇ ਅਮੁਲ, ਰਤਨ, ਜਵਾਹਰ ਤੇ ਮਾਣਕ ਵਰਗੀਆਂ ਦੈਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਿਖਿਆ-ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ-ਉਸਤਤਿ' ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ-ਉਸਤਤਿ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ-ਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਨਰਾਇਣ, ਹਰਿ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮ-ਮਾਰਗ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸਰਬ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ

ਵੀ ਹੈ ।

ਭਗਤ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਭਗਤ' ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦ-ਮਈ ਤੇ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸ ਵਾਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਤੇ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਦਾ ਅਨੰਦਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ । 'ਸਦ-ਵਿਗਾਸ' ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ 'ਭਗਤ' ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਅਭੇਦ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬ ਦੈਵੀ ਗੁਣ-ਧਨ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਭਰਮ, ਪਾਪ ਤੇ ਨਿਆਂ-ਹੀਣ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਵੀ ਹਉਮੈ-ਹੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਦੁਖ ਤੇ ਪਾਪ-ਭਰਪੂਰ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜਤੱਵ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਦ-ਵਿਗਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭਗਤ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸਦ-ਵਿਗਾਸ' ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੁ ॥

ਸੁਣਿਐ ਦੁਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸੁ ॥੮॥

ਪਰ ਇਸ ਸਦ-ਵਿਗਾਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ :—

ਸੰਈ ਤੁਧੁ ਨੋ ਗਾਵਨਿ ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਸਾਲੇ ॥੨੭॥

ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ 'ਭਗਤ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਭਗਤ' ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਮ-ਖੰਡ ਤੇ ਸੰਚ-ਖੰਡ ਦੇ ਆਤਮਕ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਭਗਤ ਵੀ ਵਾਸ ਕਰਦਾ, ਅਨੰਦ ਭੁੰਚਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-

ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ-ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਚ : 'ਪੰਚ' ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਹਸਤੀ ਹੀ ਹੈ । ਪੰਚ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ 'ਪੰਚ' ਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ । ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ, ਤੇ ਮਾਣ-ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸਗਲ ਦੁਆਰੇ ਤਿਆਗ ਕੇ 'ਗੁਰੂ' (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧਿਆਨ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨ ॥ ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥

ਪੰਚੇ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਰਾਜਾਨੁ ॥ ਪੰਚਾ ਕਾ ਗੁਰੁ ਏਕੁ ਧਿਆਨੁ ॥੧੬॥

ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਦਰਬਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪੰਚਾਂ ਦੀ ਪਾਵਨ-ਛੋਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਭ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਵੀਚਾਰੁ ॥ ਸਚਾ ਆਪਿ ਸਚਾ ਦਰਬਾਰੁ ॥

ਤਿਥੈ ਸੋਹਨਿ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ॥ ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥੩੪॥

ਪੰਚ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਵੀ 'ਮੁਖੀ' ਹੀ ਹੈ । ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਉਹ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ । ਇਕਸੁਰਤਾ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵੰਡ-ਵਿਤਕਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਇਹ ਸਰਬ ਇੰਦਰੇ, ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤੱਤ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਦਿਸ਼ਾ-ਸੇਧ ਵਿਚ ਸਮਿੱਲਤ ਹੋ ਕੇ, ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ-ਸਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਪੰਚ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਸੁਣਿਐ ਤੇ ਮੰਨੈ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੀ 'ਪੰਚ' ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਸ਼ੁਭਾਵੇਤ ਹੈ ।

ਜੋਧ ਮਹਾਂ ਬਲ ਸੂਰ : 'ਜੋਧ ਮਹਾਂ ਬਲ ਸੂਰ' ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰਗੁਣ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ੱਸਤਰਧਾਰੀ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੋਧ ਮਹਾਂ ਬਲ ਸੂਰ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਭਰਭੂਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸੂਰਮਾ ਆਪਣਾ ਨਿਜਤੱਵ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਉਹ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲ ਹੈ । ਸੰਪੂਰਣ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁਖ-ਆਤਮਾ, 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜ਼ੋਰ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਓਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਰੂਪ ਅਕੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੌਤ ਤੇ ਠੱਗੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਕਰਮ ਖੰਡ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜੋਰ ॥ ਤਿਥੇ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ਹੋਰੁ ॥

ਤਿਥੈ ਜੋਧ ਮਹਾ ਬਲ ਸੂਰ ॥ ਤਿਨ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰ ॥

ਤਿਥੈ ਸੀਤੋ ਸੀਤਾ ਮਾਹਿਮਾ ਮਾਹਿ ॥ ਤਾ ਕੇ ਰੂਪ ਨ ਕਥਨੇ ਜਾਹਿ ॥

ਨ ਉਹਿ ਮਰਹਿ ਨ ਠਾਗੇ ਜਾਹਿ ॥ ਜਿਨ ਕੇ ਰਾਮੁ ਵਸੈ ਮਨਿ ਮਾਹਿ ॥੩੭॥

'ਗੁਰੂ, ਭਗਤ, ਪੰਚ ਤੇ ਜੋਧ ਮਹਾਂ ਬਲ ਸੂਰ' ਦੀ ਆਤਮ-ਅਵੱਸਥਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਦਵੀ ਦੇ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ, ਅਤਿ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਮੰਡਲ ਵੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਪਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਸਮੱਸਿਆ : 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਸਚਿਆਰ' ਬਣਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸੁਲਭਾਣੀ ਨੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਬ ਫਲਸਫਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਦਿਵਾਨ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੈ, ਆਤਮਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਾ ਜਾਂ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸੱਚ-ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਇੰਜ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਦੀ ਹਾਂਦ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ' ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਬੁਧੀਮਾਨ, ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ (ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ) ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਸ੍ਰੀ-ਭੇ' (ਸੁਤੇ-ਸਿਧ) ਖੇਡ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਮਦਯਾਦਾ ਵਿਚ ਬੱਧਾ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ

1 ਧੋਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ ॥

ਸੰਤੋਖੁ ਬਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ ॥੧॥

2 ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਮੁਝ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥੨॥

ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, 'ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਾਣੇ ਦੀ ਕਾਰ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਦੇ ਸਚਿਆਰੁ³ ਤੇ ਕ੍ਰਤਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਹ ਕੋਵਲ ਵਿਧੀ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਵੀ ਆਤਮਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ—ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ (ਫਲਸਫੇ), ਧਰਮ ਤੇ ਮੱਤਾਂ ਦੀ, ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸਮੱਸਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਅਸੀਂ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਤਮ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਮੱਤ-ਮਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਭਾਵ-ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਫੱਲ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹਨ। ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾ.....ਆਦਿ।

ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨ : ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸੱਚਾਈ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਕਰਮ ਕਾਂਡ' ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਯੋਗ ਹੋਮ ਤੇ ਬਲੀ ਇਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਯੋਗ, ਹੋਮ ਤੇ ਬਲੀ ਠੀਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੱਚ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਹੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਥਾਂ 'ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ' ਨੇ ਮਲ ਲਈ, ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ' ਨੂੰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 'ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ' ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ਾਉਣ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਨਾਂ ਚਿਰ

1 ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੈ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥੨੧॥

2 ਜੇ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰ ॥

ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ॥੧੭॥

3 ਜੇ ਕੋ ਬੁਝੈ ਹੋਵੈ ਸਚਿਆਰੁ ॥੧੬॥

ਹਿਰਦਾ ਗਿਆਨਮਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਿਛੋਂ 'ਕਰਮ ਕਾਂਡ' ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ' ਹੀ ਲੜੀ ਵਾਰ ਜੋੜ ਕੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ, ਤੇ 'ਮੀਮਾਂਸਾ' ਅਖਵਾਏ। ਇੰਜ 'ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ' ਵੀ ਸਚਿਆਰੂ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਵਖੋ ਵਖਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾਲ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਸਾਧਨ ਬਦਲ ਜਾਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਧੀ, ਜੈਨੀ, ਸਿੱਧ, ਜੋਗੀ ਸੂਫੀ ਤੇ ਭਗਤ, ਇਹਨਾਂ ਸਰਬ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਰਬ ਪਰਮ-ਮੱਤਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮ ਤੱਤ, ਪਰਮ ਸੱਤਾ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੋ ਅਨੁਭਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ, ਨਿਗਾਰਥਕ ਤੇ ਅਸੁੱਧ ਜਾਪੇ। ਉਹਨਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਰਬ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਚਰ ਕਰਾ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਗ-ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਕੇ, ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਤੇ ਸੰਜਮ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਤੇ ਅਸੁੱਧ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

(੧) ਸੋਚਿ-ਚਿਤਨਾ :—ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਸੱਚ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸੋਚਿ-ਚਿਤਨ (ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ) ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। 'ਸੋਚਿ-ਚਿਤਨ' ਸਮਾਜਕ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਸੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਬ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਸੋਚਿ-ਚਿਤਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ-

1. ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ ॥੧॥

ਸੱਤਾ-ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਇਹ ਮੱਤ-ਮਤਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੰਜਲ ਵਲ ਜਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨਹੀਂ।

(੨) **ਚੁਪ-ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਤਿਆਗ¹** :— ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ, ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲੋਂ ਪਿੱਠ ਮੋੜ ਲੈਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਜੋ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੈਨ, ਬੁੱਧ ਤੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਉਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜੀਵਨ-ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ, ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ (ਇਕ ਸੁਰਤਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕੇ ਹਨ।

(੩) **ਵਸਤੂ-ਬਹੁਲਤਾ²** :— ਵਸਤੂ-ਬਹੁਲਤਾ (ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ) ਜਾਂ ਰਹਿਣ-ਬਹਿਣ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਭੁੱਖ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਕਦੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਬਹੁਲਤਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ।

(੪) **ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਹੰਕਾਰ³** .— ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ

1. ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਗਾ ਲਿਵਤਾਰ ॥੧॥

2. ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ ॥੧॥

3. ਸਹਜ ਸਿਆਣਪ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ ॥੧॥

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਹਸ ਸਿਆਣਪ ਨਿਗਾਰਥਕ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਲਾਭ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪਾਂ ਹੰਕਾਰ ਬਣ ਕੇ, ਜਮ ਦੇ ਡਰ ਜਾਂ ਬਾਧਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਨਤੀ, ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚ, ਐਵੇਂ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਹੋ ਜਾਣ, ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਆਤਮਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ-ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(੫) ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ¹ :—ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ-ਮੈਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ-ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਅੰਤਰ ਗਤਿ-ਤੀਰਥ ਮਲਿ ਨਾਉ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤੱਤ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. (ੳ) ਤੀਰਥ ਨਾਵਾ ਤੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵਾ ਵਿਣੁ ਭਾਣੈ ਕਿ ਨਾਇ ਕਰੀ ॥੬॥

(ਅ) ਤੀਰਥ ਤਪੁ ਦਇਆ ਦਤੁ ਦਾਨੁ ॥

ਜੇ ਕੋ ਪਾਵੈ ਤਿਲ ਕਾ ਮਾਨੁ ॥

ਸੁਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਮਨਿ ਕੀਤਾ ਭਾਉ ॥

ਅੰਤਰ ਗਤਿ ਤੀਰਥ ਮਲਿ ਨਾਉ ॥੨੧॥

(੬) ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਨਿਪੁੰਨਤਾ :—ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵੀ ਪਰਮ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਾਰਥਿਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਜੁਗਾਂ ਜਿੰਨੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ, ਹੋਰ ਵੀ ਦਸ ਗੁਣੀ ਕਰ ਲਵੇ, ਨਵਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾ ਲਵੇ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਸ-ਕੀਰਤ ਵੀ ਖਟ ਲਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਸਰਬ ਸੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਜਸ ਵੀ ਅਸਮੱਰਥ ਹਨ—ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰ-ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ।

ਸੱਚ-ਚਿੰਤਨ, ਚੁਪ-ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਤਿਆਗ, ਵਸਤੂ-ਬਹੁਲਤਾ, ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਹੰਕਾਰ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਇਹ ਸਰਬ ਸਾਧਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਰਮ-ਸੱਚ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ, ਤੇ ਹਰਿਮੈਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਤੈ ਸਮਝਾਏ ਜਾਵੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤਿ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਨਿਆਏ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਿਕਤਾ ਦਸ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਦਸੇ ਹਨ । ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਖੀਰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਫਲ ਸਾਧਨ :—

(੧) ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ :—ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ^੧ ਹੈ, ਕਿ ਸੱਚ ਨਾਲ

1. ਜੇ ਜੁਗ ਜਾਰੇ ਆਰਜਾ ਹੋਰ ਦਸੁਣੀ ਹੋਇ ॥

ਨਵਾ ਖੰਡਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਨਾਲਿ ਚਲੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

ਚੰਗਾ ਨਾਉ ਰਖਾਇ ਕੈ ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਜਗਿ ਲੇਇ ॥੭॥

2. ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ, ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥੧॥

ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ? ਕੂੜ ਦੀ ਕੰਧ ਕਿਵੇਂ ਢੱਠੇ? ਉੱਤਰ¹ ਹੈ ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਨਾ, ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ-ਅਰਥਾਤ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ, ਪਰਮ ਸੱਤਾ-ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੋ ਨਿਜ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੂੜ ਦੀ ਕੰਧ ਢੱਠ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਜ ਧਰਮ ਚੂੰਕਿ ਅਖੰਡ ਸੱਚ ਹੈ ਤੂੰ ਕਾਲ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਸੱਚ-ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਿ੍ਰਸ਼ਟੀ-ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਹੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਮੰਡਲ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਣਾਸਗਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਨਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਮਾ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਜਾਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਤਮ-ਨੀਚ² ਸੁਖ-ਦੁਖ ਤੇ ਵੜਿੱਤਣ-ਵਿਸਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਧਾਨ³ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਬੁਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਪ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਉਮੈ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕੂੜ ਦੀ ਕੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਚੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਪਰਧਾਨਗੀ ਦਾ ਨੀਸਾਣ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥੧॥

2. ਹੁਕਮ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ॥

ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ ॥੨॥

3. ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਈ ॥੨॥

(੨) ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ :—ਪ੍ਰਭੂ-ਪੰਥ ਦੇ ਪਾਠੀ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਗਾਇਨ¹ ਕਰੇ। 'ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਗੁਣ-ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਅਮਲ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਬੇਅੰਤ ਤੇ ਅਸੰਖ² ਹੋਣ ਉਤੇ ਗੌਰਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਨਾਲ ਮਨ-ਅੰਦਰੋਂ ਦੋਖੀ ਤੇ ਦੁਖੀ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ' ਉਸਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਖਿੰਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਸਰੂਪ³ ਵੀ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ-ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ

1. ਗਾਵੈ ਕੇ ਤਾਣੇ ਹੋਵੈ ਕਿਸੇ ਤਾਣੁ ॥

ਗਾਵੈ ਕੇ ਦਾਤਿ ਜਾਣੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥

ਗਾਵੈ ਕੇ ਗਣ ਵਡਿਆਈਆ ਦਾਰੁ ॥

ਗਾਵੈ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਖਮੁ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਗਾਵੈ ਕੇ ਸਾਜਿ ਕਰੇ ਤਨੁ ਖੇਹ ॥

ਗਾਵੈ ਕੇ ਜੀਅ ਲੈ ਫਿਰਿ ਦੇਹ ॥੩॥

2. ਅਸੰਖ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋ ਪਉੜੀਆਂ (੧੭, ੧੮, ੧੯), ਅੰਤ ਨਾ (੨੪) ਤੇ ਅਮੁਲ (੨੬) ਵਾਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ।

3. ਜਿਸ ਨੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ॥

ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ॥੨੫॥

ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਨਿਜ-ਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਉੱਚਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਤੇ ੨੭ ਵੀਂ ਪਉੜੀ¹, ਇਸ ਪੱਖ ਦੇ ਨਿੱਗਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

(੩) ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ :—ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜੱਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ 'ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਾਲਾ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਦਾ ਦਾਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਵਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਵਿਸਰਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, 'ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨਾ ਜਾਈ' ਦੇ ਅੰਤਰ ਗਤ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਟੱਲ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਚੁ ਨਾਉ ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰੁ' ਤਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਭਾਵ-ਆਦਰਸ਼ ਇਹੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਚ-ਨਾਮ' ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਾ ਵੀਚਾਰ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਬਣਾਨਾ ਹੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ

1. ਗਾਵਹਿ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਨਿ ਸਾਧ ਵਿਚਾਰੇ ॥

ਗਾਵਨਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤੋਖੀ ਗਾਵਹਿ ਵੀਰ ਕਰਾਰੇ ॥

ਗਾਵਨਿ ਪੰਡਿਤ ਪੜਨਿ ਰਖੀਸਰ ਜੁਗ ਜੁਗ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ ॥

...

...

...

...

ਗਾਵਹਿ ਜੋਧ ਮਹਾ ਏਲ ਸੂਰਾ ਗਾਵਹਿ ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ ॥੨੭॥

ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪਰੀਵਰਤਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਮ' ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮ ਨੂੰ ਅਨਾਤਮ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਖੰਡ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਹਰ ਖੰਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ 'ਸਿਮਰਨ' ਹੀ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਸਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਆਤਮ ਭਰਪੂਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਲ ਕੀ ਧਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਆਤਮਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਆਤਮ-ਭਰਪੂਰਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਮਹਿ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਹੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਮਹਿਮਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ੨੦ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਮਨ-ਮਤਿ ਪਾਪਾਂ

ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਕੁਮਤਿ ਦਾ ਵਿਣਾਸ-ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਥ, ਪੈਰ, ਤਨੁ-ਦੇਹ ਕਿਸੇ ਮੈਲ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਮੈਲ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ 'ਕਪੜੇ' ਮੂਤਰ ਆਦਿ ਗੰਦ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਲਾ ਕੇ ਸਵੱਛ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ 'ਸਿੱਖਧਰਮ' ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸਦਾ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

(੪) ਸੁਣਨ ਤੇ ਮੰਨਣ ਦਾ ਫੱਲ :- ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਫਿਰ ਅਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਸਿਖਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਸੁਣਨ' ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਸੁਣਨਾ ਹੈ। ਸੁਣ ਕੇ ਅਣਸੁਣਿਆਂ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ। ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਨੂੰ

1. (ੳ) ਸੁਣਿਐ ਸਿਧ ਪੀਰ ਸੁਰਿਨਾਥ ॥

ਸੁਣਿਐ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਕਾਲ ॥...

ਸੁਣਿਐ ਦੂਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸੁ ॥੮॥

(ਅ) ਸੁਣਿਐ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ ਇੰਦੁ ॥

ਸੁਣਿਐ ਮੁਖਿ ਸਾਲਾਹਣ ਮੰਦੁ ॥...

ਸੁਣਿਐ ਸਾਸਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਵੇਦ ॥੯॥

(ੲ) ਸੁਣਿਐ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਗਿਆਨੁ ॥

ਸੁਣਿਐ ਅਠਸਠਿ ਕਾ ਇਸਨਾਨੁ ॥...

ਸੁਣਿਐ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ ॥੧੦॥

(ੳ) ਸੁਣਿਆ ਸੇਖ ਪੀਰ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ॥

ਸੁਣਿਐ ਅੰਧੇ ਪਾਵਹਿ ਰਾਹੁ ॥੧੧॥

ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਸਿਧ, ਪੀਰ ਸੁਰਿਨਾਥ, ਈਸਰੁ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਇੰਦ, ਸੋਖ, ਪੀਰ ਤੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਧਾਨ-ਤੱਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਮ-ਕਾਲ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੁਖਾਂ, ਪਾਪਾਂ, ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਣਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਦੀਵੀ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂ (ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ) ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਦੈਵੀ ਉੱਚਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਫੱਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਸਹਿਜ ਪਰਵਿਰਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ (੮ ਤੋਂ ੧੧ ਤਕ) ਚਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ-ਫਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ (ਆਤਮਕ-ਅਵੱਸਥਾ) ਅਕੱਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਅਨੁਭਵ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਨਾਮ-ਆਚਰਣ ਹੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਮ, ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਨਣ ਅਵੱਸਥਾ

1. ਮੰਨੇ ਕੀ ਗਤਿ ਕਹੀ ਨਾ ਜਾਇ ॥...

ਕਾਗਦਿ ਕਲਮ ਨਾ ਲਿਖਣਹਾਰ ॥੧੨॥

ਦੀ ਸਰਬਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁਧਿ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਰਤਾ¹ ਜਾਂ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਸਗਲ ਭਵਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ-ਡਰਾਵੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਪਤਿ ਸਹਿਤ² 'ਪ੍ਰਭੂ-ਪੰਥ' ਦੇ ਨਿਕਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਜ-ਧਰਮ (ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ) ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ : ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰ³ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਵਿਕਾਰ-ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਦਰਾਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਚਾਰਾਂ ਪਾਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ-ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਅਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ

-
1. ਮੰਨੈ ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਮਨਿ ਬੁਧਿ ॥
ਮੰਨੈ ਸਗਲ ਭਵਣ ਕੀ ਸੁਧਿ ॥
ਮੰਨੈ ਮੁਹਿ ਚੋਟਾ ਨਾ ਖਾਇ ॥
ਮੰਨੈ ਜੰਮ ਕੇ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਇ ॥੧੩॥
 2. ਮੰਨੈ ਮਾਰਗਿ ਠਾਕ ਨ ਪਾਇ ॥
ਮੰਨੈ ਪਤਿ ਸਿਉ ਪਰਗਟੁ ਜਾਇ ॥
ਮੰਨੈ ਮਗੁ ਨ ਚਲੈ ਪੰਥੁ ॥
ਮੰਨੈ ਧਰਮ ਸੇਤੀ ਸਨਬੰਧੁ ॥੧੪॥
 3. ਮੰਨੈ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥
ਮੰਨੈ ਪਰਵਾਰੈ ਸਾਧਾਰੁ ॥
ਮੰਨੈ ਤਰੈ ਤਾਰੇ ਗੁਰੁ ਸਿਖ ॥
ਮੰਨੈ ਨਾਨਕ ਭਵਹਿ ਨ ਭਿਖ ॥
ਐਸਾ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਹੋਇ ॥੧੫॥

ਦਸ ਕੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੰਚ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਪਰਧਾਨਗੀ ਯੋਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਮਲ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨ ਕਿ ਕਥਨੀ ਉਤੇ ।

(੫) ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਧਨ :—ਆਤਮਕ-ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਧਨ' ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ 'ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਧਨ' ਵਿਚ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸੱਚ-ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । 'ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਧਨ' ਨੂੰ ਸੱਚ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਗੁਣ-ਧਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਦਲੇਰੀ, ਦਇਆ ਸੰਤੋਖ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਆਚਰਣ ਸੱਚ-ਧਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਤੇ ਹਰ ਭਾਵ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸੱਚ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ । ਸਦਾਚਾਰਕ-ਆਚਰਣ ਜੇ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਚਰਣ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ । 'ਸੱਚਾ-ਆਚਰਣ' ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਦਾਚਾਰਕ-ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੇ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੋ ਨਹੀਂ । ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਿਚ

1. ਪੰਚ ਪਰਵਾਨ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨ ॥

ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥

ਪੰਚੇ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਰਾਜਾਨੁ ॥

ਪੰਚਾ ਕਾ ਗੁਰੁ ਏਕੁ ਧਿਆਨੁ ॥੧੬॥

ਵਸਦਾ ਨਿਰੰਕਾਰ¹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ-ਸੱਚ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਸੱਚ ਹੀ ਹੈ। 'ਸੱਚ-ਖੰਡ' ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ² ਦਾ ਖੰਡ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣਾ, ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਹੁ-ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਸੰਜੋਗ, ਮਛਲੀ-ਨੀਰ ਦਾ ਮੇਲਾਪ, ਚੰਦ-ਚਕੋਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸਦਾ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹਰ ਕਰਮ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਹਰ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲਦਾ ਹੈ, ਗੱਲ ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਵਡਾ 'ਹੁਕਮ' ਨਿਮਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਰਬ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਣਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਸਚਿਆਰ ਤੇ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੱਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨੀਸਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦੀ ਪਾਲ ਭੰਡਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, 'ਹੁਕਮ ਭੇ ਰਜ਼ਾ' ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(੬) ਨਦਰਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ :—ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਕਰਨਾ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ, ਨਾਮ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਮੰਨਣਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਧਨ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਗਰ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਹ ਮਨੁਖ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਦਰਿ³ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ,

1. 'ਸਚ ਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ' ॥੩੭॥
2. 'ਤਿਥੈ ਲੋਅ ਲੋਅ ਆਕਾਰੁ ॥
ਜਿਵ ਜਿਵ ਹੁਕਮੁ ਤਿਵੈ ਤਿਵ ਕਾਰੁ ॥੩੮॥
3. ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮ ਤਿਨ ਕਾਰੁ ।
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥੩੯॥ (ਜਪੁ ਜੀ)

ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਉੱਨਾਂ ਚਿਰ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਨਿਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਗਾਸ¹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁਖ ਉਜਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਤੇ ਸਚਿਆਰ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਨਿਹਾਲ ਹੈ, ਨਦਰਿ- ਨਿਹਾਲ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਹੈ। 'ਮੁਖ ਉਜਲਾ' ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸਹੀ ਪਰਯੋਜਨ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੰਪੂਰਣ, ਸਰਬੰਗੀ ਤੇ ਸਚਿਆਰ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।

1. ਵੇਖੋ ਵਿਗਾਸੈ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਨਾਨਕ ਕਥਨਾ ਕਰੜਾ ਸਾਰੁ ॥੩੭॥ (ਜਪੁ ਜੀ)

ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਕਰਪੂਰ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਨਾ ਵੱਲੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਾਨਵ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਤੱਤਾਂ ਵੱਲ ਘਟਾ। ਪਰ ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਸਾਇਰ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਯੋਜਨ ਤਾਂ ਮਾਨਵ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ, (ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਚਿਆਰੁ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਨਵ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ) ਪਰ ਪਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ‘ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ’ ਭਾਵ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਕਲਾ-ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰੋਲ ਭਾਵਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਤੁਲਣ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਚਰਣ ਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੰਡਲ ਭਾਵਕ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ‘ਭਾਵ’ ਕਿਸੇ ਸੰਜਮ, ਸੰਤੁਲਣ ਤੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਤੇ ਚਿਰ-ਜੀਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸਦ-ਜੀਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਾਵਕ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਆਦਰਸ਼-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ (ਨਿਤ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਅਭਿਆਸੀ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਧਰਤੀ ਦੀ ਵਿਅਪਕਤਾ, ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਅਗਾਸ ਦੀ ਉਚਿਆਈ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਗ

ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਓਮਾਹ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰ-ਹੁਕਮ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰ-ਨਦਰਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਦਾ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਕ੍ਰਿਆ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸਕਾਫ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਸੱਚ-ਆਚਾਰ ਦਾ ਖੁੰਜ ਬਣਾਵਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੱਚ-ਆਚਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਸਤਿਕਤਾ, ਨਿਆਂ, ਦਇਆ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਸਚਿਆਰੁ' ਆਖਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸੱਚ-ਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ 'ਪ੍ਰਕ੍ਰ' ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਉਦਕਰਖ ਤੇ ਆਕਰਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਤੀਜਾ ਉਹ ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਿਹੜੀ 'ਸਚਿਆਰੁ' ਸਿਰਜਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵਕ ਪੱਖ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਭਾਵਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਆਚਰਣ ਜੱਗ ਮੱਗ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਲਦਾ ਰੋਇਆ ਤੇ ਮੁੱਖ ਉਜਲਾ ਫੁੱਕਰ ਕੇ, ਸੱਚਾ ਪਿੜ ਮਲਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵਕ-ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਵਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਰਚਨਾ ਹੈ।

'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਬੌਧਿਕ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਭਾਵਕ-ਪੱਖ ਦੀ ਖਿੱਠ ਖੂਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵੀਚਾਰ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ

ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਭਰਤੀ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜਾਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਅੰਗ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਅਧਿਅਨ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲੱਤ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿ-ਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚਰਚਾ-ਜਨਕ, ਜਾਂ ਵਾਦ-ਉਪਜਾਊ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ। 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ-ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ ਤਾਂ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਘਟ ਹੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਆਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ, ਇਹ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਜਪੁ ਜੀ' ਦਾ ਰੂਪ ਕਾਵਿਮਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁੱਧ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਰਚਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਸੁਹਜ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਛੰਦ-ਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਬ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਿੰਨਾ ਮਤਜੀ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੱਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਰਥ (ਵਸਤੂ) ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਵੇ। ਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਵ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ-ਤੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ ਜੀ' ਭਾਵੇਂ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਤਨੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਨੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ, ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਜਪੁ ਜੀ' ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਨੁਪਮ ਉਦਾਹਰਣ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਜਪੁ' ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ 'ਸਤਿ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮੱਰਥਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸਤਿ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਤਿ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ। ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਅਸਤਿ ਦਾ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿੱਥਮੀ ਵਿਚ ਘੁੰਮੇ ਸਨ। ਨੌ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿੱਥਮੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ-ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਗਾਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ

ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਲਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਲਪਣਾ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਪਦਯੋਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਸਤਿ’ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਾਰਨ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਿਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਆਤਮਕ-ਸੱਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਆਤਮਕ-ਸੱਚ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੱਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਹਜ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪੁਜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਵੰਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਪਰ ‘ਜਪੁ’ ਕਰਤੇ ਦਾ ਦਿਲ ਇੰਨਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਦਮਾਗ ਇੰਨਾ ਉਸਾਰੂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਆਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਰੂਪਵੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਅਲੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਖ ਸੱਕਣ ਵਾਸਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਕਵੀ ਅੱਜ ਦੀਵਾ ਲੈ ਕੇ ਦੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਅਲੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਕੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਮਨੁੱਖ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਕਾਵਿ-ਮਾਪ ਗਜ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ

ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਅਰਥ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਜੋਗ :—

'ਜਪੁ ਜੀ' ਅਰਥ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੀ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਸਿਖਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਕੁਝ ਵਖਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਉਸ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅਰਥ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ, ਐਸਾ ਸੰਜੋਗ ਘਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ । ਅਰਥ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਆਕਾਰ ਵਿਚ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਵੱਡੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਪਖੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਪਖੋਂ ਗਾਗਰ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਖੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ੈਲੀ-ਪੱਖ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਏ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤੱਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਰਬ ਸ਼ੈਲੀ-ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬੱਝਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕੇ ਹਨ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਨ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੈ । ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਾਇਕ-ਸਿਧ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਅਰਥ-ਸ਼ਕਤੀ, ਗੌਰਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਵਿਚ ਅਰਥ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਨਿੱਗਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਸੂਹਜ :

ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਉਤੇ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਜਨਾਂ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀ ਕਿਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ, ਕਿਤੇ ਲੈਅ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਉਪਜਾਣ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਾਗੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਕਵੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਸੂਹਜ' ਨੂੰ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਹਥਿਆਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ 'ਬਿੰਬ' ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਬਿੰਬਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਬਿੰਬ' ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਪਹਿਲਾ ਨਹੀਂ। 'ਬਿੰਬ' ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਛਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਬਿੰਬ ਨਾਲ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ 'ਪਰਮ ਸੱਚ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਕਿਸੇ ਖੁੱਧੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਤਮਕ-ਕਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭਵ-ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ। 'ਪਰਮ ਸੱਤਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਬਹੁ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰ ਦੈਵੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਪਰਮ-ਸੱਤਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਦੇ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬ ਘੜੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਅਮੀਰ (ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ) ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਸਤੇ ਸੀ, ਰਾਜ-ਸੱਤਾ, ਸਮਾਜ-ਦਸਾ, ਅਰਥ ਤੇ ਧਰਮ-ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹਰ ਪੱਖ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਤੇ ਟਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ, ਸਮਾਜ ਅਰਥ ਤੇ ਧਰਮ ਦਸਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਤਾ ਵਿਚ ਘਰੋਗੀ ਬਿੰਬ ਵੀ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਬਿੰਬ ਵੀ ਹਨ। ਚੂੰਕਿ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਹੜੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :--

੧. ਰਾਜਾ ੨. ਦਾਤਾ ੩. ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ੪. ਕੰਤ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮ-ਸੱਚ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ ਥਈਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ੳ) ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਾਜਾ :

'ਜਪੁ' ਕਰਤਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੁਮਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦਾ

ਸਮਾਂ ਸੀ । ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ (ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਤੇ ਨਦਰਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਆਂ-ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਪਦੇ । ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ, ਦਰਬਾਰ, ਹੁਕਮ ਤੇ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਕ-ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਨਿਆਂ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ-ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਕਮ-ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੇ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬੋਝ-ਜਿਰਾ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ, ਸੱਚੇ ਦਰਬਾਰ, ਸੱਚੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਸੱਚੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾਵਾਨ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ, ਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਸੇਧ ਮਾਨਵ-ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ, ਦਰਬਾਰ, ਹੁਕਮ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਤਖਤ, ਦਰਗਾਹ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ-ਸੰਕਲਪ ਘੜ ਲਏ ਹਨ । 'ਸ਼ਬਦ-ਬਿੰਬ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮੁਖ ਆਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ । 'ਬਿੰਬ' ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤੇ ਹਨ :—

(੧) ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ (੨) ਸਾਹਿਬ (੩) ਸੁਲਤਾਨ ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਬਿੰਬ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ । ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸੱਤਰਾਂ ਵੇਖੋ :

(੧) ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ : (ੳ) ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ॥

ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ॥੨੫॥

- (ਅ) ਸੌ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿ ਸਾਹਿਬ
ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥੨੭॥
- (੨) ਸਾਹਿਬ : (ੳ) ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚੁ ਨਾਇ ॥
ਭਾਖਿਆ ਭਾਉ ਅਪਾਰੁ ॥੪॥
- (ਅ) ਵਡਾ ਸਾਹਿਬੁ ਵਡੀ ਨਾਈ
ਕੀਤਾ ਜਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ॥੨੧॥
- (੩) ਸੁਲਤਾਨ : ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨੁ ਕਹਾ ਹਉ ਮੀਆ
ਤੇਰੀ ਕਵਨ ਵਡਾਈ ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੧)

ਰਾਜਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਧ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-
ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਹੀ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ :—

ਦਰਬਾਰ : ਸਚਾ ਆਪਿ ਸਚਾ ਦਰਬਾਰੁ ॥੩੪॥

ਹੁਕਮ : ਹਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੇ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨਾ ਕੋਇ ॥੨॥

ਨੀਸਾਨੁ ਤੇ ਨਦਰਿ : (ੳ) ਨਦਰਿ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥੩੪॥

(ਅ) ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ ! ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥

ਬਖਸੀਸ : ਅਮੁਲੁ ਬਖਸੀਸ ਅਮੁਲੁ ਨੀਸਾਣੁ ॥

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਇਸਲਾਮੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਧ ਉਤੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਸੂਫੀ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਤੇ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਰਾਜ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਕਾਰਨ । ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚਿੰਤਨ ਪਖੋਂ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਸਨ, ਪਰ ਦੇਸੀ ਜਾਂ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ-ਬੰਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

(ਅ) ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਾਤਾ :

'ਦਾਤਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਦਾਤਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । 'ਦਾਤਾ' ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਹਸਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਲੋੜਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਦਾਤਾ' ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤਾਂ 'ਦਾਤਿਆਂ' ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੇਕ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਪਰਜਾ ਨੂੰ 'ਦਾਤਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਦਾਤਾ' ਪੱਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਪਰ-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਦਾਤਾ' ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਦਾਤਾ' ਦੇ ਬੰਬ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਾਤਾਰ ਰੂਪ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਦਾਤਾ' ਪੱਦ ਕੇਵਲ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ 'ਦਾਤਾ' ਸ਼ਬਦ-ਬੰਬ ਜਿਹੜਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਹੀ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ 'ਦਾਤਾ' ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਾਤਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਕੋਈ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵੇਂ ਥੱਕ ਜਾਣ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਤੇ ਜਾਂ ਦਾਤਾਰ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਤੇ ਵੀ 'ਦਾਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੇਖੋ :—

੧. ਆਖਹਿ ਮੰਗਹਿ ਦੇਹਿ ਦੇਹਿ ਦਾਤਿ ਕਰੇ ਦਾਤਾਰੁ ॥੪॥

੨. ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥੫॥

੩. ਵਡਾ ਦਾਤਾ ਤਿਲ ਨ ਤਮਾਇ ॥੨੫॥

(ੲ) ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਲੇਖਾਕਾਰ :

ਲੇਖਾਕਾਰ ਵੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੰਬ ਹੀ ਹੈ । 'ਲੇਖਾਕਾਰ' ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ' ਸੂਦ ਆਦਿ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸੂਦ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਪਤਿ ਸਹਿਤ ਲੇਖਾ ਵਾਪਿਸ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਉਹ (ਲੇਖਾਕਾਰ) ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਆਖਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੰਬ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਲੇਖਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਲੇਖਾਕਾਰ ਦਾ ਕਨੱਠ ਕੋਈ ਆਰਥਿਕ ਨਹੀਂ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਤਮਕ-ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਵਣਜ-ਵਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਲਾਹਾ ਖਟਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕੇ । ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਹੀ ਲੇਖਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਪਤਿ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣੀ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚੇ ਪਿਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲੇਖਾਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੰਬ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ-ਅਮੀਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੋ । ਤੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਨ ਤੇ ਫਿਟਕਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਕਸਾਇਆ ਹੈ । ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਭਾਵੇਂ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਪਰ ਨਦਰਿ ਬਿਨਾਂ ਨਿਬੇੜਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ । ਲੇਖੇ ਜਾਂ ਲੇਖਾਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਬ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ :—

੧. ਵਣਜ ੨. ਵਪਾਰ ੩. ਲਾਹਾ ੪. ਤੋਟਾ ੫. ਬਾਣੀਆ ੬. ਰਾਸ

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਲੇਖਾ' ਪੱਦ ਕੁਝ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੱਤਰਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ :—

੧. ਜੀਅ ਜਾਤਿ ਰੰਗਾ ਕੇ ਨਾਵ ॥ ਸਭਨਾ ਲਿਖਿਆ ਵੁੜੀ ਕਲਾਮ ॥

ਏਹੁ ਲੇਖਾ ਲਿਖਿ ਜਾਣੈ ਕੋਇ ॥ ਲੇਖਾ ਲਿਖਿਆ ਕੇਤਾ ਹੋਇ ॥੧੬॥

੨. ਜਿਨਿ ਏਹਿ ਲਿਖੇ ਤਿਸੁ ਸਿਰਿ ਨਾਹਿ ॥

ਜਿਵ ਫੁਰਮਾਏ ਤਿਵ ਤਿਵ ਪਾਹਿ ॥੧੯॥

੩. ਲੇਖਾ ਹੋਇ ਤ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ ॥
ਨਾਨਕ ਵਡਾ ਆਖੀਐ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਆਪੁ ॥੨੨॥

(ਸ) ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਤੀ-ਪੁਰਖੁ :

ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕੰਤ ਜਾਂ ਪਤੀ-ਪਿਰ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਤ ਜਾਂ-ਪਤੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਪੁਰਖ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਭ ਨਾਰਾਂ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਵੀ ਪਤੀ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਾਂ ਕੰਤ ਦਾ 'ਬਿੰਬ' ਘਰੋਗੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ 'ਕੰਤ' ਸ਼ਬਦ-ਬਿੰਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਾਸਤੇ 'ਪੁਰਖੁ' ਬਿੰਬ ਜ਼ਰੂਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ (ਇਥੇ 'ਪੁਰਖੁ' ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ) ।

ਬਿੰਬ-ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਬੜੀ ਉੱਚੀ, ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਬਿੰਬ-ਉਸਾਰੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ 'ਅਨੁਭਵ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। 'ਅਨੁਭਵ' ਭਾਵੇਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ, ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੈ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਉਤੇ ਅਧਿਕ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ।

‘ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਸੁਹਜ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਖਾਸ ਸਾਹਿੱਤਕ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁੰਦਰਤਾ : —

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਅਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ, ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਬੋਲੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ “ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨਾ ਹੋਵਈ, ਸੁਣਿਐ ਤੇ ਮੰਨੈ” ਦੀਆਂ ਪਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ “ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ।” ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇੰਜ ਢੁਕਵੇਂ, ਰਸਿਕ ਤੇ ਜੜਤ — ਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ-ਸਮਰੱਥਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਵਸੀਕਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਸਿਕ ਸੂਝ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਢਕਵੀਂ ਚੋਣ, ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਜੜਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪਖੋਂ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਰਸਿਕ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੂਝ-ਸਿਆਣਪ, ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਮਾਨਵ-ਉਸਾਰੀ

ਵਿਚ ਭਾਵਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਕੌਮੀ-ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ‘ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁੰਦਰਤਾ’ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ—ਦੁਨਿਆਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ।”

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :—

ਅੰਬੀ ਫਾਰਸੀ—ਹੁਕਮ, ਕੁਦਰਤਿ, ਨਦਰਿ, ਕਰਮ, ਦਰ, ਹਦੂਰ, ਸਾਹਿਬ, ਦਰਬਾਰ, ਸਲਾਮਤ, ਨੀਸਾਣੁ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਆਕਾਰ, ਉਤਮ, ਦਾਨਵ, ਪਾਤਾਲ, ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ—ਸਿਰਠ, ਵਿਗਾਸ, ਸਾਸਤ, ਵਿਨਾਸ, ਸਮੁੰਦ, ਅਮੁਲ ਆਦਿ ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ—ਗਾਵੀਐ, ਸੁਣਿਐ, ਮੰਨੈ, ਮਾਈ ਆਦਿ

ਸਮਕਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ—ਹੋਸੀ, ਕਤੈ, ਜਾਸੀ, ਕਰਸੀ, ਆਖੀਐ, ਹੋਵਨੀ, ਵਿਗਸੈ, ਆਵਈ, ਭੁਖਿਆ, ਸੋਚੈ, ਵਰਨੀ, ਚਲਾਏ, ਪਾਇ, ਹੋਵਨਿ, ਪਾਵਹਿ, ਮੰਗਹਿ, ਜਾਣੀਅਹਿ...
...ਆਦਿ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਲਾਹੌਰੀ ਤੇ ਝੰਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਉਂ ਵਰਤੀ ? ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤਾਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸਾਰ-ਥਿਕਤਾ ਕੁਝ ਇਸੇ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਨਾਲੇ

ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੇ ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ (ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ) ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਰੱਥਾ-ਯੋਗ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਅਕਤੀ ਦੇ ਕੌਮਲ ਮਨੋਭਾਵਾਂ, ਸੂਖਮ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਐਨ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਪੁ ਜੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਮਨੋਭਾਵਾਂ, ਸੂਖਮ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਚਾਸਰ. ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੁਕ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਤਨਕਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਰ ਉੱਚਾ, ਸੁੱਚਾ, ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਇੰਨਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਧੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸੁਝਾਉ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥ ਭਰ ਦੇਣੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਕਿ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਾ ਆਵੇ ਜਾਂ ਭਾਵਕਤਾ ਵਿਚ ਤੋਟ ਨਾ ਪਵੇ, ਇਸ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕਵੀ-ਕਲਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ । ਜਪੁਜੀ ਇਸ ਕਵਿ-ਹੁਨਰ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ 'ਆਪਾ' ਵੀ ਗੂੰਜਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ, ਵਖੋ ਵਖਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮਲ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਸੂਖਮ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਵਰਤਣਾ, ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ਇੰਜ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੱਤ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਟ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਛੁਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵ-ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਸਨ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ, ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਮਧਿਅਮ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਤਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ । ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤਿ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦਾ 'ਸੋਦਰ' ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਦਾ ਉੱਘਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ।

'ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਕਵੇਂ, ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਪੱਖ ਜਪੁਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ ।'

"ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਝਲਕ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਵਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਿਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਤੌਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਇਸ ਪਖਾਂ ਵੀ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਅਨੁਪਮ ਰਚਨਾ ਹੈ।”

ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਰਸ—ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵੀ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵਕ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਰੂਪਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਭਸਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬੌਧਿਕ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਤੱਤ ਕਲਾ-ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ। ਜੇ ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਤੇ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਲਾ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਕਾਰਨ ਨਿਰੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਰਾਗਮਈ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ।

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਕਿਸ ਵੀ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ। ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਭਾਵ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਪਾਠ ਵੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ-ਸੁਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਕੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਤੋਂ ਸਖਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਉਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਨਹੀਂ। ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਸ ਉਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇ। ਰਾਗ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਧ-ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਕਾਵਿ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਵਸ਼ਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਆਵੱਸ਼’ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰ

ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਿਕ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਗਤੀ ਜਾਂ ਤਾਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੈਵੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਦਿੱਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮਾ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਸੀ। ਇਸ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ, ਪਰ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਝਲਕ ਹੋਰ ਕਿਧਰੋਂ ਦਿਸ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਨਿਰੋਲ ਤ੍ਰਿਖਾ-ਬੁਝੰਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਨਿਜ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਸੰਗੀਤ ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗਤੀ ਜਾਂ ਤਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਤੀ ਜਾਂ ਤਾਲ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਦ੍ਰੈਤ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਅਦ੍ਰੈਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ-ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਦਾ ਅੰਸ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸਤਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਤੋਂ

ਹੀਣ ਹੋਵੇ । ਨਾਲੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ-ਰਾਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਵ-ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਾਧਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ 'ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ' ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਛੰਦ-ਗਤੀ :— ਰਾਗ ਤੇ ਛੰਦ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਕ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਛੰਦ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨਾਤਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਖਲੂ ਤੇ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਛੰਦ ਵਿਚ ਨੀਯਮਾਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਤੇ ਰਸ-ਹੀਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਵਿਚ ਰਸ ਮਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਛੰਦ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਗਤੀ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਭੁਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਬਹੁਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛੰਦਾਂ ਬੰਦੀ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਬਹੁਤਾ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਛੰਦ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਗ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਛੰਦ ਦੇ ਤੌਲਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੌਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਉਲੰਘਣਾ ਉਹਨਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਰਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਣਤਰ, ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਧਾ-ਘਟਾ, ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਲਹਾ-ਚੜਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਿਕ ਵਰਨਣ, ਭਾਵਕਤਾ ਦੀਆਂ ਤੀਬਰ ਛੋਹਾਂ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਜੜਤ, ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਰਸਿਕ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਹਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਛੰਦ-ਨਿਯਮ ਇਹਨਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟਦੇ-

ਭੱਜਦੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਨਾਤਨੀ ਛੰਦ-ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚਲੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵੀਚਾਰ-ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰਥਿਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਣਿਐ ਤੇ ਮੰਨੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਜਾਂ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਸਥਿਰ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਤੌਲ, ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਬੰਧਨ ਦਖਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਰਸਿਕ ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਛੰਦ ਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਆਤਮਾ ਛੰਦ-ਗਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛੰਦ-ਗਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਬੰਧਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਨਿਬਾਹਿਆ, ਸਗੋਂ ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਰਸ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਛੰਦ-ਚੌਪਈ, ਦੋਹਰਾ ਤੇ ਦਵੱਈਆ— ਤਿੰਨੇ ਤੌਲ ਥੜੀ ਬਹੁਤ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਛੰਦ ਵੀ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਲੰਕਾਰ :—

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਅਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿੰਗਾਰ-ਹੀਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਾ 'ਮੋਤੀ ਤਾ ਮੰਦਰਿ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਭਾ ਹਏ ਜੜਾਉ' ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਗਾਰ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਉੜੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। 'ਜਪੁ' ਜੀ ਵੀਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਖੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀਚਾਰ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਉਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਹਾਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀਚਾਰ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ

ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ੨੮ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

(ੳ) ਭਰੀਐ ਹਥੁ ਪੈਰੁ ਤਨੁ ਦੇਹ ॥ ਪਾਣੀ ਧੋਤੈ ਉਤਰਸੁ ਖੋਹ ॥

(ਅ) ਮੂਤ ਪਲੀਤੀ ਕਪੜੁ ਹੋਇ ॥ ਦੇ ਸਾਬਣੁ ਲਈਐ ਉਹੁ ਧੋਇ ॥

(ੲ) ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕ ਸੰਗਿ ॥ ਉਹੁ ਧਯੈ ਨਾਵੈ ਕੰ ਰੰਗਿ ॥

੨੮ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਟਕਸਾਲ ਲਈ ਇਕ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦਾ ਰੂਪਕ ਬੜਾ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ :—

ਜਤੁ ਪਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥

ਭਉ ਖਲਾ ਅਗੰਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤ ਢਾਲਿ ॥

ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ॥

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਆਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

ਹਾਦਰਾ ਹਦੂਰ, ਕਥਿ-ਕਥਿ ਕਥੀ; ਕੋਟੀ ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ,

ਜੁਗਾ ਜੁਗੰਤਰਿ, ਖਾਹੀ ਖਾਹਿ,

ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ, ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚੁ,

ਦੇਹਿ ਦੇਹਿ ਦਾਤਿ, ਧਰਤੀ ਧਵਲ ॥

ਹਾਂ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਛੋਹਾਂ ਤੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਅਦਾ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਕਵੀ-ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸੁਚੱਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰੇ, ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਉਹੀ ਅਨੁਭਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਪਜਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਕ ਸਫਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਸਮੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਗੰਭੀਰਤਾ, ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਉਦਾਰਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ

ਗਈ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਸੁਹਜ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਰਾਗਾਤਮਿਕ-ਰਸ, ਛੰਦ-ਗਤੀ, ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਭ, ਜਸ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਘਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਇੰਜ ਹੋਈ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

‘ਜਪੁ ਜੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਰਚਨਾ ਹੈ ।’

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਖੰਡ

'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਪਉੜੀਆਂ ਅਠੱਤੀ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ-ਸੱਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ-ਵਰਣਨ ਕੇਵਲ ਚੌਂਤੀ ਤੋਂ ਸੈਂਤੀ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਚਾਰੇ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਆਤਮਕ-ਤੱਤ-ਸੱਤ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਪਉੜੀਆਂ ਭਾਵ-ਉਦੇਸ਼ ਪਖੇਂ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਚਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਹੋਂਦ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਹੈ । ਚਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸਰਮ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਜਪੁ ਜੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਉਚਿਆਈ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਖੰਡ-ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਖੰਡ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ 'ਖੰਡ' ਪੱਦ ਖੰਡਾਉ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਥੇ 'ਖੰਡ' ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਭਾਵ 'ਆਤਮਕ-ਦਰਜਾ ਜਾਂ ਪੜਾ' ਹੀ ਹੈ,

ਭੂ-ਮੰਡਲ, ਖਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਮਿਠਾਸ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਅਨੁਭਵ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਰਜਾ ਬਾ ਦਰਜਾ ਜਿਹੜੇ ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਥੇ 'ਖੰਡ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਖੰਡ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਖੰਡ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸੱਚ ਖੰਡ' ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡ ਇਕ ਆਤਮ-ਪਾਠੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਅਕੱਥ ਤੇ ਅੰਤਮ ਗਤੀ ਦਾ ਦਿੱਖ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੂਰੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਵਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਆਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। 'ਸੱਚ-ਸਿਖਰ' ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਵਿਚ ਨਿਜ-ਆਪੇ ਨੂੰ ਸਮਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਚ-ਸਿਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਇਕਾਗਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਆਤਮਕ-ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੀ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਚਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ-ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ, ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਨੀਸਾਣੁ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ-ਸਿਖਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜੇ ਖੰਡ - ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸਰਮ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਸੱਚ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤ ਵੀ ਹਨ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਦਰਜਿਆਂ ਜਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ

ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਦਿੱਬ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੁਕਮ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦ-ਖੇਡ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣਾ ਕੇ, ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਤਤ-ਸੱਤ ਆਤਮਕ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਭਾਵ ਹਨ, ਜੇ ਉਹ ਆਤਮਕ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਯੋਜਨ-ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਯੋਜਨ-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਵਿਗਿਆਨਵੇਤਾ' ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਕਲਾਕਾਰ' ਕਿਸੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ : ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੱਤ-ਮਤਾਂਤਰ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਪਰਯੋਜਨ-ਅਧੀਨ ਵੱਖ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ, ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਪੜਾ ਜਾਂ ਦੁਆਰੇ ਬੰਨੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪਰਯੋਜਨ-ਯੁਕਤ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ-ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਹੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਸੰਨਿ— ਆਸੀ ਤੇ ਯੋਗੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਤ-ਵਿਰਤ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੰਗ ਖਾਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰ-ਬੈਠਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਿਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਇਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੈਵੀਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਪਰਯੋਜਨ-ਯੁਕਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ 'ਪਰਯੋਜਨ' ਸੱਚ-ਸਿੱਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਕਾਸ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਹੋਣ, ਉਸ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ

ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਸੁਚੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਅਣ-ਉਸਾਰੂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ! ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਣ-ਕੀਮ-ਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਚੂੰਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਸੀਮਾ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਪਾਤਾਲ ਜਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ, ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇੰਜ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਖੰਡ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਹਰ ਖੰਡ ਦੇ- ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਆਧਾਰ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ । ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਸਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਭਰਪੂਰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਧਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਚੇਤੰਨਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਆਤਮਕ-ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਹੀ ਫੱਲ ਹਨ । ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਾ-ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ—ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ

ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜੇ ਖੰਡ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੈ; ਕਿ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਚਰਣ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਰਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਆਚਾਰੁ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਆਚਾਰੁ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪੰਜੇ ਖੰਡ' ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸੁਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਖੰਡ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਾ-ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਨਿਰੰਕਾਰ-ਆਪੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ 'ਆਪਾ' ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ-ਹੁਸਤੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਨੁਭਵ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਜੋਤਿ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ 'ਹਉਂ-ਮੁਕਤ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹਉਂ-ਮੁਕਤ' ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਖਲਾਕੀ ਤੇ ਆਤਮਕ-ਵਫਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਮਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਨਮਿੱਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਕਮ' ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਕਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਪੰਧ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਧ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਤੱਤ-ਸੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਖੰਡ :— ਧਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਤਿਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕ
Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੈ । ਸਤਿਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੂਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਘਰਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸੁਧ ਤੇ ਅਸੁਧ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਸਕੇ । ਧਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । 'ਧਰਮ' ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਨਾਲੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਧਰਮ' ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਨਿਯਮ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਮੁੱਚਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ-ਆਕਾਰ ਇਕ 'ਧਰਮਸਾਲ' ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਰਾਤ, ਰੁਤ, ਥਿਤ, ਵਾਰ ਪਵਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨਿ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਅੰਗ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 'ਸੱਚ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ । ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਨਹੀਂ । ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਆਤਮ-ਪਾਂਧੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਕਰਮ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਸਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਇਸ ਪਖੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਸਰਬ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਢਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਧਰਮ-ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਧਰਮ ਖੰਡ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਹੈ ।

ਧਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਜਾ ਜਮੀਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ, ਇਸ ਨੂੰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਜਾਂ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਨਾਲ, ਹੱਲੀ ਹੱਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੰਨਣ-ਰੁਚੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਸੱਚ ਦਾ ਭਾਵ ਲਭ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੇਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਖੁਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣ-ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੀਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਰਬ ਜੀਵਾਂ-ਜੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੇਠ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਵਲ ਪੂਰਨਾ ਤੇ ਬਦੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੰਚ ਤੇ ਭਗਤ ਬਣਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸਾਹ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਤੀਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਇਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ, ਰੋਲ-ਘੁੰਮਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਘਾਲ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ-ਜਾਂਦੀ। 'ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਹਿ ਵੀਚਰੁ' "ਸਚਾ ਆਪਿ ਸਚਾ ਦਰਬਾਰ" ਜਾਂ 'ਕਚ ਪਕਾਈ ਉਥੈ ਪਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਗਾਇਆ ਜਾਪੈ ਜਾਇ"। ਵਰਗੀਆਂ ਸੱਤਰਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦ, ਸੁ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨੇਕੀ ਲਈ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਬਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼-ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਧਰਮ ਖੰਡ' ਦਾ ਫਿਆਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਧਰਮ' ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ, ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਾਂ-ਜੰਤਾਂ ਤੇ ਅੰਤ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ

ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ 'ਧਰਮ ਖੰਡ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੁਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਕ-ਜਾਗ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ-ਧਰਤੀ ਹੀ 'ਧਰਮ ਸਾਲ' ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੱਚੀ ਤੇ ਆਤਮਕ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਖੰਡ :— ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਤਮਕ-ਪਾਠੀ ਦੀ ਅਸਚਰਜਤਾ, ਵਿਸ਼ਵ-ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਰਹੀ ਗਿਆਨਸ਼ੀਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਖੁਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਨਿਜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤੌਤਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਪਕ-ਵਿਸ਼ਵ ਵਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਨਿਜ਼ਾਮ, ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ-ਜੰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਚੰਦਾਂ-ਸੂਰਜਾਂ, ਮੰਡਲਾਂ ਵਰਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤਿ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸਮਾਦਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਖੰਡ ਦਾ 'ਨਾਮ' ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪਉੜੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਗਿਆਨ' ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮਿਥ ਕੇ, ਇਹ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਗਿਆਨ ਖੰਡ' ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ :—

ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਮਹਿ ਗਿਆਨੁ ਪਰਚੰਡੁ ॥

ਤਿਥੈ ਨਾਦੁ ਬਿਨੰਦੁ ਕੰਡੁ ਅਨੰਦੁ ॥

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਦ, ਬਿਨੰਦ, ਕੰਡੁ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਬਦ ਹਨ।

ਵਿਸਮਾਦਕ-ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਧਰਮ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣ

ਨਾਲ ਹੀ ਨੇਕੀ-ਬਦੀ, ਸੱਚ-ਕੂੜ, ਪੁੰਨ-ਪਾਪ ਦੀਆਂ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਖੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਤ ਉੱਜਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੈ ਵੀ ਉਜਲੀ ਜਾਂ ਨਿਰਮਲ ਮੱਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਚੇਰੇ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ-ਰਸ ਵੀ ਦਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਅਜਿਹੇ ਦੈਵੀ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ 'ਰਸ-ਮਗਨਤਾ' ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੋਮ-ਹਉਮੈ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਵਰਗੇ ਉਚੇਰੇ ਭਾਵ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਫੁੰਘੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਲ ਮੁੜਦਾ ਹੈ।

ਸਰਮ ਖੰਡ :— ਸਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਾ ਚੀਨਣ ਦੇ ਪਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸ਼ੀਲ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸਰਮ' ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਰਮ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ 'ਸ਼ੀਲ ਗੁਣ' ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਜਪੁ' ਟੀਕੇ ਵਿਚ 'ਸਰਮ' ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਅਪਾ-ਚੀਨਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸਿਖਰ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਕਰਮ ਖੰਡ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਸ਼ੀਲ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰਤਿ,

ਮਤਿ, ਮਨਿ ਤੇ ਬੁਧਿ ਘੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸੁੱਧ-ਆਚਰਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਧ-ਆਚਰਣ ਵਾਲਾ ਅਗੰਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਥਾ ਵਿਚ ਜੋ ਮਨ-ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੂਪਵੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੂਪਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਸ ਖੰਡ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਕੱਥ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ, ਉਸ ਅਕੱਥ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਮਾਣਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਆਤਮਕ-ਅਭਿਆਸ ਬਲਵਾਨ ਕਰਦਾ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ 'ਮਨੁੱਖ' ਸਰਬ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮ ਖੰਡ :—ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਨਦਰਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਨਦਰਿ ਜਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਧਰਮ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਰਮ-ਖੰਡ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਕਰਮ ਖੰਡ' ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਕਰਮ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਚੁੰ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਾ ਤਿਆਗ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੋਰ ਵਾਲੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜੋਧ ਮਗਾ ਬਲ ਸੂਰ ਵਾਲੀ ਸਚੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਮਨੁੱਖ-ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ 'ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ' ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਣਾਂ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋਸ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। 'ਵਿਕਾਰ' ਹੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਪੂਰਨ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖਾਂਤਮੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਖਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਅਕੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਆਤਮਕ-ਮੰਡਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ-ਸੂਰਮੇ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਭਗਤ-ਸੂਰਮੇ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਭੁੰਚਦੇ, ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਨਦਰਿ ਖਾਖਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਤੇ ਆਤਮ-ਸਾਰਗੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਵ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਸੱਚ ਦੇ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੱਚ ਖੰਡ :— ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ । ਸੱਚ ਖੰਡ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਅਦਵੈਤ ਹਨ । ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੱਚ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ—ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਸੱਚ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਾਲਾ । ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੀ ਸੱਚ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ । ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਭ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਹੋਣ । ਭਾਵ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾ ਹੋਣ । ਜਿਸ ਦੇ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਭਾਫੀ ਅਖੀਰ ਹੋਣ ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ, ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਸੱਚ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਅਨੰਦ ਮਾਣਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਿੰਸ਼ਟੀ ਫਰਨਾ ਕਰਦਾ ਵੱਖਦਾ ਤੇ ਦਇਆ-ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਦਬੱਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਖੰਡ-ਅਵੱਸਥਾ ਨਦਰਿ ਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ-ਨਦਰਿ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮ-ਸਾਰਗੀ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਖੰਡਾਂ, ਮੰਡਲਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦਾ ਖਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਮਾਨੋ ਸਾਰੇ ਖੰਡ, ਕਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਦਰਿ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਹਾਲ ਹਨ । ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ-ਸੁਮਾਰ ਨਹੀਂ । ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਅਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਭੂ-

ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਹੁਕਮ-ਕਾਰ ਨੂੰ ਕਥ ਸਕਣਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਹਾ ਚਬਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਇਕਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੇਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਦੈਵੀ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਵਿਚਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰਬ ਗੁਣ-ਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸੱਚ-ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਦਾ ਖੰਡ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ-ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ' ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਖੰਡ ਵਿਚ 'ਵਿਗਾਸ ਤੇ ਨਦਰਿ' ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਤੱਤ-ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ 'ਸੱਚ' ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਬ ਤੱਤਾਂ, ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਤੇ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜੇ ਖੰਡ ਤਰਤੀਬ ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਇਕਾਗਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਮੁਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਸਾ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ

'ਜਪੁ-ਕਰਤਾ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਧਰਤ-ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਧਰਮ ਸਾਲ' ਹੈ। 'ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ' ਭਾਵੇਂ ਰਾਤੀ, ਰੁੱਤੀ, ਥਿਤੀ ਤੇ ਵਾਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪਵਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਪਤਾਲ ਸਹਾਰੇ ਖੜੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਟੱਲ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਧਰਤੀ' 'ਧਰਮਸਾਲ'¹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ² ਦੇ ਕੀਤਿਆਂ ਕਿਸੇ ਧਰਤੀ-ਸੀਮਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਖੰਡਿਤ, ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਜੋਗੀ³, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ, ਥਿਤ, ਵਾਰ, ਰੁਤ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਬਣਤ ਬਣੀ ਸੀ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ-ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ-ਸਤ ਲਭਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਹਾਰੇ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ

(1) ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ॥ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ ॥

ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮਸਾਲ ॥੩੪॥

(2) ਥਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨਾ ਹੋਇ ॥੫॥

(3) ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ, ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ, ਕਵਣੁ ਥਿਤਿ, ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ ॥

ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ, ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ, ਜਿਤੁ ਜੋਆ ਆਕਾਰ ॥

ਵੇਲ ਨ ਪਾਇਆ ਖੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ ॥

ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਥਿਤਿ ਵਾਰ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨ ਕੋਈ ॥੨੧॥

ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ — ਖਾਤਿਸਾਹ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਲ-ਤੱਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਕਾਲ-ਤੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਤੱਤ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਧਰਤੀ-ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ 'ਧਰਮਸਾਲ' ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਰਤੇ ਨੇ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਇਸ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਜੀਆ-ਜੀਤਾਂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ, ਰੰਗਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜਗਤਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੀਵ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਾਪ, ਕਚ ਤੇ ਪਕਾਈ, ਢੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਰਤਾ² ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਦਰਿ-ਨਿਹਾਲ⁴ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਖ ਉਜਲ⁵ ਕਰ ਜਾਂਦਾ

(1) ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ ॥੫॥

(2) ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥੨੧॥

(3) ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੁਗਤਿ ਕੇ ਰੰਗ ॥ ਤਿਨ ਕੇ ਨਾਮੁ ਅਨੇਕ ਅਨੰਤ ॥
ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਵੀਚਾਰੁ ॥... ..

ਕਚ ਪਕਾਈ ਓਥੈ ਪਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਗਇਆ ਜਾਪੈ ਜਾਇ ॥੩੪॥

(4) ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ ॥
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥੩੮॥

(5) ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥
ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਫੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥ਸਲੋਕ॥

ਹੈ, ਪੂਰਨ ਵਿਗਾਸ¹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਖੰਡ² ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੋਈ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦਾ ਭਾਗੀ³ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ⁴ ਦਾ ਸੁਭਾ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਹਿ ਚੋਟਾ⁵ ਖਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਮ ਦਾ ਸਾਥੀ⁶ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਤਿ-ਹੀਣ ਤੇ ਧਰਮ-ਹੀਣ⁷ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਤਿ ਪਾਪਾ⁸ ਨਾਲ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਰਤੇ ਨੇ ਦਇਆ ਤੇ ਸੰਤੋਖ-ਆਧਾਰਤ ਜੋ ਸਿਰਠੀ ਸਾਜੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਮਾਰ⁹ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ' ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਵਰਣਨ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਭਾਵ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਿੱਡਾ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚਾ ਤੇ

(1) ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੁ ॥

ਸੁਣਿਐ ਦੁਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸੁ ॥੧੦॥

(2) ਸਚ ਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥੩੭॥

(3) ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ ॥੨॥

(4) ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ ਇਕ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ ॥੨॥

(5) ਮੰਨੈ ਮੁਹਿ ਚੋਟਾ ਨਾ ਖਾਇ ॥੧੩॥

(6) ਮੰਨੈ ਜਮ ਕੈ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਇ ॥੧੩॥

(7) ਮੰਨੈ ਪਤਿ ਸਿਉ ਪਰਗਟੁ ਜਾਇ ॥

ਮੰਨੈ ਧਰਮ ਸੇਤੀ ਸਨ ਬੰਧੁ ॥੧੪॥

(8) ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ॥੨੦॥

(9) ਕਰਤੇ ਕੈ ਕਰਣੈ ਨਾਹੀ ਸੁਮਾਰੁ ॥੧੬॥

ਸੱਚਾ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਆਪ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਗੁਣਾਤਮਿਕ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਉਸ ਜਿੱਤਾ¹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਕੁਣ-ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਹੁਕਮ-ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਬੁਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੁਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸਚਿਆਰੁ'² ਹੈ, ਸੱਚ-ਆਚਾਰ ਦਾ ਸਰਬ ਕੁਣ-ਧਨ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਜੀ ਹੈ। ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ 'ਧਰਮਸਾਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਫੇਤ ਭੰਰ ਤੇ ਧਰਮ-ਤਿਆਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤ ਤੇ ਧਰਮ-ਤਿਆਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਖੁਨਿਆਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ।

ਧਰਤ ਤੇ ਧਰਮ-ਤਿਆਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਚ ਵਾਸਤੇ ਜੁਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ, ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸੱਚਾ ਧਰਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ-ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਮਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਧਰਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ, ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿੱਧਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਗਨਿ-ਕੁੰਡ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਧਰਮੀ' ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

1. ਏਵਡੁ ਉਚਾ ਹੋਵੈ ਕੋਇ ॥ ਤਿਸੁ ਉਚੈ ਕਉ ਜਾਣੈ ਸੋਇ ॥੨੪॥

2. ਧੋਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪ੍ਰਭੂ ॥ ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੁਭਿ ॥

ਜੋ ਕੋ ਬੁਝੈ ਹੋਵੈ ਸਚਿਆਰੁ ॥੧੬॥

ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੀ ਗਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭ-ਸੱਚ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੈ¹ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰੋਲ ਘਚੋਲਾ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿਸ ਜਾਂ ਅਦਿਸ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ¹ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਸ਼ੀਲ ਵਾਸ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਪੁਨ-ਪਾਪ, ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰੀ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਰਖ ਲਵੇ। ਨਿਰਲੇਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਵਾਨ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੋਲ ਸੰਸਾਰੀ ਹੈ, ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਕੋ ਨਕ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਚ ਤੇ ਪਤਿ ਵਾਲਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੋਲ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਗਨਿ-ਨਿੱਘ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੀ ਜੀਵਨ ਪਰਵਾਨ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਹੈ, ਪੰਚ ਤੇ ਪਤਿ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਧਾਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਸਚਿਆਰੁ' ਆਖਦੇ¹

1. ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥੨॥ (ਜਪੁਜੀ)

ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ-ਰੰਗ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਧਰਤ-ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਸੋਧਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ-ਵਈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਵਿਚ। ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਕ ਮਾਪ-ਗਜ਼ ਰਖਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਮਾਪ-ਗਜ਼ (ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਜ਼) ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਮ-ਨਿਧਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਹੜਾ 'ਫੇਹਲ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਝਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਨਾਲ ਨਿਵਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਵੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਔਗੁਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗਰੀਬ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਅਮੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਗਣਵੰਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਭਰਪੂਰ ਗੁਣਾਂ¹ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ, ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਸੱਚ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਕਰੇ, ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਹੀ ਸਮਝਾਣ ਵਾਸਤੇ ਨੌ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ, ਸੱਚ ਵਾਸਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ, ਕੂੜ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਕਾਰਿਆ, ਭਰਮ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ 'ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਸਤੇ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜਿੱਧਰ ਗਈ, ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ-

1. ਕੀਟਾ ਅੰਦਰਿ ਕੀਟੁ ਕਰਿ ਦੋਸੀ ਦੋਸੁ ਧਰੇ ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਰਗੁਣਿ ਗੁਣੁ ਕਰੇ ਗੁਣਵੰਤਿਆ ਗੁਣੁ ਦੇ ॥

ਤੇਹਾ ਕੋਇ ਨ ਸੁਝਈ ਜਿ ਤਿਸੁ ਗੁਣੁ ਕੋਇ ਕਰੇ ॥੭॥ (ਜਪੁਜੀ)

ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਗੁਣ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੀ ਵੰਡਦੀ ਗਈ, ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਚ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਖ਼ਟ ਹੈ, ਕਦੀ ਖੁਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁਝ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਤਮਕ-ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

“ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨਾ ਕੋਇ”

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਹੀ ਬੁਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ-ਆਪਾ ਜਾਂ ਖੁਦ-ਗਰਜ਼ੀ ਦਾ ਭਾਵ ਤਿਆਗੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁਝ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ-ਆਪਾ ਜਾਂ ਖੁਦ-ਗਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਸੰਸਾਰੀ ਵੰਡ-ਵਿਤਕਰੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰ ਅਦ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਹਉਮੈ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰ ਕੇ, ਦ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿਦ ਵੀ ਉਪਜ ਪਏ ਹਨ। ਜੇ ਦ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿਦ ਮੁਕ ਜਾਣ, ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ‘ਮਨੁੱਖ’ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਏਕ-ਪੱਖੀ ਹੈ, ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦਾ ਜੋ ਦ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਲ-ਥਲ ਵਿਚ ੧ੳ-੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਿਕ ਰੂਪਧਾਰੀ ਧਰਤੀ-ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਗੁਣ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਵਿਮੁਕਤਾ ਤੇ ਆਭਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ

ਸ਼ਬਦ ੧ੳ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਤੱਤ-ਸੱਤ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਬੀਜ-ਤੱਤ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਵਿਚਾਰ-ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਮੂਲ

ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ੧ੳ ਹੀ ਹੈ।

ੴ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਸਰੂਪ 'ਸੱਚ' ਵਿਚੋਂ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ੴ ਤੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ੴ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ ੴ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸੱਚ' ਵੀ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਸੱਚ' ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਸੱਚ' ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਤੇ ਨਰੋਇਆ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ। 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ-ਪੱਦ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਹਨ :—

'ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ' ॥

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬਿੰਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਸੱਚ' ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲੀ, ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਵਾਸੀ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜ, ਤੇ ਨਦਰਿ-ਨਿਹਾਲ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਉੱਚ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਵੱਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ 'ਧਰਮਸਾਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਹੈ।

'ਸੱਚ' ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਧਰਮੀ' ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਸੱਚ' ਵੰਡ-ਵਿਖੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੰਡ-ਵਿਖੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 'ਧਰਮ' ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ, ਜਾਤਿ, ਕਿਰਤ, ਵਰਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤੇ ਵੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਪੁਰਖੁ—ਆਚਰਣ' ਵਾਂਗ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਪੁਰਖੁ' ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਰਮਗਤੀ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦਾ ਜੈਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੱਚ-ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੂਝਦਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਬਦੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਸੁਭਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ 'ਕਰਮ' ਨੂੰ ਕਰਨਾ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ । 'ਧਰਮ' ਜਦੋਂ 'ਕਰਮ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ-ਭਾਵ 'ਫਰਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਅਦਾ ਨੂੰ ਹੀ 'ਧਰਮ' ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ 'ਧਰਮ' ਨਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਥੇ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦੁਖ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੀੜਾਂ-ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਖਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ-ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ । 'ਧਰਮ' ਜਦੋਂ 'ਗਿਆਨ' ਦੇ ਅਰਥ ਵਾਸਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ 'ਧਰਮ' ਵਿਸ਼ਵ-ਨਿਯਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੈਵੀ-ਅਨੁਭਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਧਰਮ' ਫਰਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੈ, ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਦਾ ਸਹੀ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ । 'ਜਪੁ ਜੀ' ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਤਿੱਭਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । 'ਜਪੁ ਜੀ' ਵਿਚ 'ਧਰਮ' ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਜੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਰ-ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਉਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਝੂਠ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਨ ਉਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ-ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ

ਉਤੇ ਟੁਰਨ ਨਾਲ ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਾ ਹਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਸਨਿਆਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਸੱਚ ਉਤੇ ਤੇ ਸੱਚ-ਧਾਰੀ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਸੱਚ-ਧਰਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਜੋਕੀਆਂ ਧਰਮ-ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ-ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਨਾਤਮਿਕ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਣ-ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਂ ਸਜ਼ਹਬੀ-ਬਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਉੱਤਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਿਆ ਹੈ।

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਦੇ ਸਰਬ ਵਾਰਿਸ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਗੁਰੂ-ਹਿਰਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਜੋਤਿ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਰਬ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਅਸਾਂ ਉਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਪੁ ਜੀ ੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ।

੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸ਼ਬਦ ਪੱਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਘਾੜਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਮੋਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮੂਲ ਮੰਤਰ’ ਵਿਚ ੧ੳ ਤੇ ਸਤਿਨਾਮੁ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ‘ਕਰਤਾ’ ਪੱਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ‘ਕਰਤਾ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਸਰੂਪ ਕਰਤਾਰੀ ਹੀ ਡਿੱਠਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। 'ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼' ਸੰਜੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਗਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਗਾਸ ਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਹਰ ਕਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਹਰ ਕਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋਤਿ-ਆਤਮਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਕੁਝ ਇਸੇ ਕਰਤਾਰੀ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸਰਬ ਜੀਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਬਣਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਣ-ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਅਣ-ਕਰਤਾਰੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਯਤਨ ਇਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਬਣਾ ਸਕਾਂ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਣ-ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਅਣ-ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਦਤ ਦੇਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਚ-ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਲਾਹ-ਪਰਵਾਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਅਣ-ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਅਣ-ਕਰਤਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਪੁ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਵੀ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਨਹੀਂ। ਜਪੁ-ਜੀ ਉਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ 'ਮਹਲਾ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਪਾਠ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਉਤੇ, ਬਾਕੀ ਰਚਨਾ ਵਾਂਗ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਮਹਲਾ' ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ? ਇਸਦਾ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਆਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਵੀ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਤੇ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਰੇਖ-ਭੇਖ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਨ-ਜਾਤਿ ਹੈ। ਜਿਸ ਹਸਤੀ-ਹੱਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਅਕਾਲ' ਤੇ 'ਅਜੂਨੀ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜੰਮਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਭਰਮ ਤੇ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਹੜਾ 'ਮਨੁੱਖ' ਭਰਮ, ਭੈ ਤੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਰਤਾ-ਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਰਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਈ ਜਿੰਦਗੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ

ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਰੂਪ ਤੇ ਕੁੜਿਤੱਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਹਿਜ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਵਿਚ ਵਗਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਭੀਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਜਾਂ ਸਹਿਜਾਤਮਿਕ ਰੋਕ ਨਹੀਂ। ਨਿਤ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਤ ਸਹਿਜ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਤ ਨਵਾਂ-ਨਰੋਇਆ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੁੱਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠੀ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਲੋਂ ਅਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਅਨੰਦ' ਹੀ ਜਪੁ-ਪਾਠੀ ਨੂੰ ਕਗਤਾਂ ਵਾਲਾ 'ਸਦ ਵਿਗਾਸ' ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾ-ਕਰਤਾਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸ ਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਦੁਖ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦੁਖ-ਸੁਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ 'ਸਦ ਵਿਗਾਸ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਸਦ ਵਿਗਾਸ' ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਾਪ-ਗਜ਼ ਹੈ - ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ, ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ, ਸਚੁ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗਿਆਨਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ। ਜਪੁ ਜੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਗਾਸਸ਼ੀਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਜਪੁ-ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ 'ਸਦ-ਵਿਗਾਸ' ਹੈ, ਉਹ ਵੇਪਰਵਾਹ¹ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਸੋਭਾ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰੀ ਸੋਭਾ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਟਵਾਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਉੱਚ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਉੱਚ-ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-

(1) ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ 'ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ' ॥੩॥

ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਿੰਮਰਤਾ¹ ਉਸ ਦੇ ਜਾਵਨ ਸੁਭਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਖਾਸ ਸਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸਿਮਰਨ² ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨ-ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਹੀ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ³ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਈ ਰਖਣਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਸੁਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । 'ਜੇ ਤੁਧ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰ' ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਮੂਹ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁਖ ਕੋਲ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਸੋਭਾ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣ, ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਦਰਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਾਤ⁴ ਪੁਛੀ ਜਾਣੀ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ-ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਛੁਟਿਆ⁵ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿੰਮਰਤਾ, ਸਿਮਰਨ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ, ਸਾਈ ਭਲੀਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਚਰਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ । ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਚਰਣ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰੁ, ਭਗਤ, ਪੰਚ ਤੇ ਮਹਾਬਲ

(1) ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੋਈ ॥

ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥੨੧॥

(2) ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨਿ ਪਾਇਆ ਮਾਨੁ ॥੫॥

(3) (ੳ) ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ ॥

ਦੁਖ ਖਰ ਚਰਿ ਸੁਖ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ ॥੫॥

(ਅ) ਸੁਣਿਆ ਮੰਨਿਆ ਮਨਿ ਕੀਤਾ ਭਾਉ ॥

ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥ ਮਲਿ ਨਾਉ ॥੨੧॥

(4) ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤ ਵਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੇ ॥੭॥

(5) ਜੇਹੁ ਨ ਜੁਗਤੀ ਛੁਟੈ ਸੰਸਾਰੁ ॥੩੩॥

ਸੂਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਆਚਰਣ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਰੇ ਹੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਦਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਸੀ. ਐਚ. ਪੇਨ. ਆਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ 'ਧਰਮ' ਸਚ, ਪ੍ਰੇਮ, ਅਣਖ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਏਕਤਾ-੧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਨਿਰਲੋਪਤਾ-ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹਿਣੀ ਹੈ, ਵਿਗਾਸ ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਦੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ—ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਏਕਤਾ, ਨਿਰਲੋਪਤਾ, ਵਿਗਾਸ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਉੱਚਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖੀ, ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹੀ 'ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਪੰਥ' ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਨਾਲ ਫੁੱਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

'ਜਪੁ ਜੀ' ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ੁੱਠ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਸਚਿਆਰੁ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪੂਰਨ ਆਤਮ-ਦਰਸਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪੂਰਨ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁਚਾ-ਆਤਮਕ-ਗਿਆਨ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁਚੇ ਆਤਮਕ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਜਪੁ'—ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਲੋਂ ਕਦੀ ਮੁੱਖ ਮੋੜਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣਾ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੰਕ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪਿਆਰ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਇਆ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਭਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਰਦ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਪੰਘਰੇ ਤੇ ਪਸੀਜੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਸੋਮਾ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਪਸੀਜਨ ਵਾਲਾ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਸੁਭਾ ਹੀ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ-

ਉਚਿਆਈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੂਝ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਕ ਆਗੂ ਕੈਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਬੋਧਿਕ-ਉਚਿਆਈ ਵੀ ਸੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੂਝ ਦੇ ਵੀ ਉਹ ਸੁਆਮੀ ਸਨ, ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਹੀ ਹਾਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਲਾਸੀ ਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਪਟਕ-ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਬੁਧੀ, ਅਣਖ ਤੇ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਘੁਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਬਾਹੁਣ ਵਜੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਵੇਸਲੇਪਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਆਗੂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਜਾ ਵਲ ਆਪਣੀ ਫਰਜ਼-ਵਫਾ ਪਾਲ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਕੰਮਲ-ਚਿਤ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ, ਕਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਕੁਤਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਲੁਕਦੇ ਸਨ, ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਯੁਗਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਦੁਖ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਢੋਲਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਚਰਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਵ-ਦਰਦ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਰੂਪ-ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਚੌਲ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਵੱਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਧਤਕ ਤੇ ਨਿਸਕਾਮ-ਖੰਡਨ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ 'ਸੱਚਾ ਆਪਿ ਸੱਚਾ ਦਰਬਾਰ' ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵਰਜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਉਹਨਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, ਕਿ ਧਰਤੀ 'ਧਰਮਸਾਲ' ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਝੂਠੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੋਲ-ਘਜ਼ੋਲਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵੇਸਲਾਪਣ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਕਰਮ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਲਵਾਨ, ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਭੇਦ ਇਸੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਕੌਮੀ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ । ਕੇਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾਸ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾਸ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਰੱਬ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਨਿਆਂ ਉਤੇ ਸਿਦਕ ਉਪਜਾਉਣਾ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਤੁਲਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ । ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਣਯਾਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤਾਂ ਦੀਵਾ ਲੈ ਕੇ ਢੂੰਢਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਭਦੀ । ਡਾ: ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਠੀਕ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਘਟ ਹੀ ਦਿਸਦੀ

ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਾਨਵ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਖੂਬ ਭਿੱਜੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਹੋਵੇ । ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਜੰਤਾ ਆਗੂ-ਹੀਣ ਸੀ । ਸੱਚ-ਧਾਰੀ ਸਚਿਆਰੂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਗੂ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ-ਆਗੂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸੀ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹਾਕਮ-ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਲੋਂ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਸੰਤੁਲਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਇਆ । ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਤੁਲਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਭਾਰਿਆ, ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਅਸੰਤੁਲਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਿਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਲਣ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ । ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੂਪਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਰੱਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ-ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ । ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸਚਿਆਰੂ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਵਿਗਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਭਗਤ ਤੇ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰ ਵਾਲਾ ਪੰਚ ਪੱਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਨਿਸਚੇ-ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੂ-ਕਫ਼ਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੂਲ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਮਹਾਨ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ, ਸੁਚੇਤ ਕੌਮੀ-ਉਸਰੱਈਏ ਤੇ ਸੁਝਵਾਨ ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ

ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ-ਚੌਖਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਸਚਿਆਰੁ ਜਾਂ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੰਪੂਰਨ ਮੁਖੀ ਤੇ ਸੰਤੁਲਣ ਹੈ । ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵੀ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ 'ਰਹੱਸਵਾਦ' ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਤੇ 'ਯਥਾਰਥਵਾਦ' ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਚੋਂ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਸਚਿਆਰੁ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਰੱਬੀ-ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ, ਸਚਿਆਰੁ, ਕਰਤਾਰੀ, ਬਲਵਾਨ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਸੁਤੰਤਰ, ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਦੇਣਾ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਅਦੁਤੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਅਦੁਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁ' ਵਿਚਲੀ ਸੰਪੂਰਨ, ਮਹਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਮਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਸ, ਸੰਘਰਸ਼, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ-ਸਿਧ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ।

'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਗੁਰੂ' ਅਰਥਾਤ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ' ਦੀ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ 'ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਹਉਮੈ-ਆਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕਤ ਹੈ । ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸਚਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਚਿਆਰੁ-

ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਘੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਚਿਆਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਉੱਤਰ ਹੈ । 'ਸ਼ਬਦ' ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਮਲ ਫਰਮਾਣ ਹੈ, ਸੱਚ-ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਵੀਚਾਰ-ਬੋਲ ਹੈ, ਸੱਚ-ਸਾਲਾਹ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਇਲਾਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ, ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੰਗਾਰ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਮਲ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ ਰਗ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਚਰਿੱਤਰ ਅਸਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ 'ਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੱਚਾ ਆਪਿ ਸੱਚਾ ਦਰਬਾਰ' 'ਸੱਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ' ਤੇ 'ਸੱਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸੱਚ ਕੀ ਬੋਲਾ' ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਫੱਲ ਮੰਨਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ । ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਸੱਚ-ਚਰਿੱਤਰ ਹੀ ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਉਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਸਹੀ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਜਪੁ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁੱਖ-ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਸੰਖ ਨੇ ਸੱਚ-ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਆਪ ਵੀ ਤਰ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਯੋਗ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਕਲਿਆਣਤਾ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਨਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗਵਸ਼ੀਲ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਦਸ ਗੁਰੂ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀਆਂ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਰੋਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤ ਨੇਮ ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸੱਚ-ਸੁਗਣ-ਚਰਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਟੁੰਬਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ-- ਆਤਮਕ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਚਾਉ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਦਿੱਬ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਜੋਧ ਮਹਾਂ ਬਲ ਸੂਰ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ 'ਧਰਮ-ਸਾਲ' ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਿੱਕਮਤਾਂ ਅਤੇ ਹੁਜ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਸਤੇ, ਸਬਦ-ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਘੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਕੇ, ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਇਹ ਹਰ ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ-ਖਾਹਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ' ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇਹ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਸਕੇ, ਤੇ ਹਉਮੈਂ-ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ, ਸੱਚੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਸਵਾਸ ਉਤੇ ਉਹ ਇਸ ਆਦਰਸ਼-ਟੀਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ' ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਧਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਟੀਸੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ, ਜਪੁ ਜੀ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ

ਹੈ। ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ, ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ, ਲੱਗ-ਭੱਗ ਸਾਢੀਆਂ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼-ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਪਾਠ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾ ੪੫੦ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ-ਆਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਲਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਭਾਗਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਆਤਮਕ-ਅਨੰਦ ਨਾ ਭੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਤਮ-ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਆਤਮ-ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਵਕਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਸੱਚ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਣੀ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੀ ਡਲੀ ਵਾਗੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਕਰੇ, ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੈ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਾਸਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਕਿਉਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਥ-ਸੱਤ ਨਾਲ ਲੱਧੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਬਾਣੀ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਜਿੰਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਠ ਦਾ ਆਪਣਾ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਰਹੱਸ ਤੇ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਪਰਮ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਅਨੁਭਵ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ-ਯੁਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਟੀਕਾਕਾਰ, ਭਾਸ਼ਯਕਾਰ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁਧਿ-ਬੱਲ ਸਹਾਰੇ ਜਪੁਜੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇੰਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿ ਹਾਲਾਂ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਅਤਿ ਔਖੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ, ਪਰਯੋਜਨ, ਸਮਸਿਆ, ਸਾਹਿੱਤਕ-ਸਿਰਜਨਾਂ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਹਾਲਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਅਤਿ ਔਖੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਔਖੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸਵੇਰ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਤਾਜਗੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚਲੇ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਸੋਚਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਭਾਵ' ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਫਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ" ਜਪੁ ਜੀ ਉਤੇ ਨਾ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ, ਨਾ ਘਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਧੁਨਿ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਔਖੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ

ਟੀਕੇ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ, ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪਾਠ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਾਰਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ।

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਸਰਬ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਕਲਿਆਣਤਾ ਵਾਸਤੇ ਰਚੀ ਤੇ ਲਿਖਤ-ਬੱਧ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਵਾਸ ਹੈ। ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਜਾਤਿ-ਵਰਣ, ਸੁਭਾ-ਵਿਹਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਸਾਧਾਰਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ। ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁਖ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਬੁਧਿਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਤਰਕ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਤੇ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਆਤਮਕ-ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਮਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ, ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ-ਬੁਧਿਵਾਨ ਵੀ ਅਸੰਖ ਹਨ ਤੇ ਆਤਮਕ-ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਭਾਵ, ਬੁੱਤੀ ਤੇ ਕਲਾ ਪਖੋਂ ਵੀ ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਖੇਤਰ ਵਧ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਆਤਮਕ-ਉਪਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਸਾਂਝਾ ਆਤਮਕ-ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਹਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਜਪੁ ਜੀ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਆਮ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਆਤਮਕ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ
ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਆਤਮਕ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ-ਭਾਵਾਂ ਤੇ
ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਆਤਮਕ ਤੇ
ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰਹਿਣਾ, ਇਹ ਆਤਮਕ-
ਉਚਿਆਈਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ
ਅੰਤ ਆਤਮਕ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਵਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਆਤਮਕ-ਕੀਮਤਾਂ'
ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕਵਲ ਫੁਲ ਦਾ ਨਿਰਲੇਖ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ 'ਆਸ਼ਾਵਾਦ' ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਾਹਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ
ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਸਚਿਅਰੁ-ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕੰਵਲ ਫੁਲ ਵਾਂਗ
ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਵਿਚੋਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਵਰ ਗੂੰਜਦਾ
ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਆਤਮਕ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਵਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ-
ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ-ਨਰੋਇਆ, ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ
ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ-
ਭਾਰਤ ਲੰਗ ਭੰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਪਤਿ-ਗੋਰਵ ਗਵਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਨਿਰਭਉ
ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਭੁਲਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਮਾਨਵ-ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ
ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਐਵੇਂ ਪਾਖੰਡ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਸ ਤੇ
ਨਿਰਾਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਭਵ, ਆਤਮਕ
ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਤਿ-ਗੋਰਵ ਦਾ
ਅਹਿਸਾਸ ਦਿੱਤਾ, ਨਿਰਭਉ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਭੇਦ ਸਮਝਾਇਆ, ਮਾਨਵ-ਹਮਦਰਦੀ
ਦਾ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਠੀਕ
ਆਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦੇ
ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ
ਫਲ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਜੀਵਨ-

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯੋਗ ਦਾਨ ਹੈ ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਆਦਰਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਸੂਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੀਲ, ਸੰਕੋਚਵਾ, ਸੁਚੱਜਾ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਜੋ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਇਦ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਅਭਾਰਤੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਦਰਸ਼ਨ, ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਸੁਮੇਲ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਲਾ ਅਰਥ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਜੋਗ, ਬਿਬਾਢਲੀ ਦਾ ਸੁਹਜ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਰਾਗ ਤੇ ਰਸ, ਤੇ ਛੰਦ-ਗੀਤੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ, ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੂਝ-ਸਮਝ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤਰ ਉਪਜਾਣ ਦੀ ਅਸਚਰਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ, ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਠੇਠ ਬੋਲੀ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਪਿਛੋਕੜ ਢੁਕਵਾਂ, ਫੱਬਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਸਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦਾ ਕਾਵਿਕ-ਮਿਆਰ ਲਗਾਤਾਰ ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ-ਕੀਤਾ ਜਾਏ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਇਆ, ਉਹ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਮਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਨੂਰਾਨੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਣ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸਹਾਇਕ-ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਆਤਮਕ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਸਤੇ ਬਲਵਾਨ ਪੂਰਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਿਆਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁਚਾ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।”

‘ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਸਮਾਜਕ ਇਨਕਲਾਬ ਜਿਹੜਾ ਆਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬੱਲ ਇੱਛਾ ਨੇ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬੱਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਦਿੱਬ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ‘ਜਪੁ ਕਰਤਾ’ ਨੇ ਜੋ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਠਮਾਤ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ।”

“ਜਿਸ ਨੇ ਜਪੁ-ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਤ-ਸਚਿਆਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੇ ਮੁਹਤਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਲੇਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਨੌਂ ਗੁਰੂ-ਸਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰੂ-ਗੁਰੂ, ਬੇਮੁਹਤਾਜ-ਗੁਰੂ ਤੇ ਦਲੇਰ-ਗੁਰੂ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸੱਤਾ, ਸੁਤੇਤਰਤਾ ਤੇ ਸਹੀਦੀ ਜਜ਼ਬਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।”

‘ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ’ ਪਿਆਰ-ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੇ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਗਾ ਕੇ ਸਾਂਤੀ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ-ਨਿੱਘ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਏ ਹਨ,’ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਅਜ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਏਕਤਾ ਅਭੇਦਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਸੁਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਦੀ ਅਗਨਿ-ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਸਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਵਿਗਾਸ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ !

